

Prof. dr. sc. Ivo Goldstein
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Zagreb
ivo.goldstein@ffzg.hr

Doc. dr. sc. Goran Hutinec
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Zagreb
ghutinec@ffzg.hr

Primljeno/Received: 13. XI. 2021.
Prihvaćeno/Accepted: 2. II. 2022.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
DOI: <https://doi.org/10.47325/zj.5.9>

UDK 930.23

KAKO RASKRINKATI TVRDNJE POVIJESNIH REVIZIONISTA – PET PRIMJERA

Sažetak: Dvojica autora u ovom tekstu detaljno dekonstruiraju pet relativno poznatih tvrdnji povijesnih revizionista posljednjih godina u Hrvatskoj – da li je pozdrav Za dom spremni – domoljublje ili ustašovanje?; da li se u NDH dogodio kulturni i obrazovni procvat?; kako revizionisti izmišljaju da su žene i djeca iz ustaškog logora u Đakovu ubijeni u Auschwitzu (a ne u Jasenovcu); može li se samo ekshumacijama utvrditi broj žrtava jasenovačkog logora?; da li je Josip Broz Tito jedan od najvećih zločinaca 20. stoljeća? Autori smatraju da je obrazac kojim se revizionisti služe u opisanim slučajevima uvijek isti – iskrivljavanjem, pa čak i izmišljanjem činjenica te raznim vrstama manipulacija i mistifikacija, a sve uz neposredan politički interes. Ovim smo tekstom željeli da znanstvenoj i široj javnosti pokažemo u čemu revizionisti namjerno ili nenamjerno griješe i koliko se njihove teze razlikuju od onoga što pripada domeni skrupulozne znanstvene spoznaje.

Ključne riječi: revizionizam, pseudoznanost, ustaški narativ, logor Jasenovac, logor Đakovo, Tito, „Za dom spremni”

Svaka znanost ima svoju pseudoznanost. Psihologija ima parapsihologiju, astronomija astrologiju, a historijska znanost ima povijesni revizionizam. Povijesni revizionizam hrvatska je bolest već više od 30 godina. U ovom ćemo tekstu pokazati na pet primjera što i kako povijesni revizionisti rade i pišu. Skrupulozan se historičar, suočen s povijesnim revizionizmom (i neoustaštvom), logično zapita što treba napraviti: ignorirati revizionističke/proustaške tvrdnje ili ih samo navesti ili se čak s njima upustiti u raspravu i tako im dati neku vrstu vjerodostojnosti? U ovom smo se tekstu odlučili za ovo treće: naime, ako bismo revizionističke teze uvijek odbacivali samo ustvrdivši da su neprihvatljive, neznanstvene, lažne, itd., ne iznoseći nikakve

protuargumente, netko bi mogao zaključiti da takvih protuargumenata niti nema. Stoga ćemo u ovom tekstu detaljno analizirati revizionističke tvrdnje i iznijeti činjenice koje pokazuju njihovu neosnovanost i besmislenost.

Svjesni smo da je vrlo teško dijelu javnosti koji prihvaća revizionistički i neoustaški narativ prenijeti znanstveno utvrđene činjenice i objašnjenja – neki su jednostavno ideološki zadrigli, nekima nedostaje naobrazbe. Čini nam se da je „nemoguća misija” takve uvjeriti da su njihove povijesne konstrukcije nakaradne, pa to ovom članku nije ni svrha. Svrha mu je dobro informiranima pružiti dodatnu informaciju, a onima koji su zbunjeni i neupućeni biti vodilja kako se na pravi način suočiti s poviješću Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj.

Za dom spremni – domoljublje ili ustašovanje?

Nakon izbora 2015. i uspostave vlade Tihomira Oreškovića opet je pokrenuta debata o ustaškom pozdravu „za dom spremni”. Iako se ne radi ni o kakvom junačkom i domoljubnom pozdravu, već izrazu zločinačke i izdajničke politike države u kojoj se upotrebljavao, u toj je debati bilo vrlo originalnih i zanimljivih stavova i tumačenja.

Dr. Nino Raspudić, docent zagrebačkog Filozofskog fakulteta, saborski zastupnik, često je proteklih godina u javnosti raspravljao o širokom spektru aktualnih tema, pa je konstatirao i kako su predlagači ideje da se poklič „Za dom spremni” proglasi službenim pozdravom Hrvatske vojske ustvari agenti lijevog totalitarizma i pokvareni jugokomunistički plaćenici. Dakle, Raspudić nije iskazivao brigu zbog pojave fašizma, već upozoravao na nekakav antifašistički protuudar, na kreiranje uvjeta u kojima „jugokomunistička priča pobjeđuje”.⁴⁷⁸

Stjepan Razum, voditelj Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, prvi predsjednik Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, tajnik Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije Tkalčić, te istaknuti član Hrvatskog društva Benedikt, nudio je rješenje za gospodarski procvat: „Kad bi svaki Hrvat i Hrvatica rado upotrebljavao pozdrav ‘Za dom spremni’, ili barem po njegovoj poruci živio, tada bi i naše hrvatsko gospodarstvo procvjetalo jer bismo kupovali i trošili domaće, a ne uvozne proizvode. Ovaj bi pozdrav trebali rabiti nadalje naši hrvatski političari, koji po političkoj dužnosti moraju promicati dobro hrvatskoga doma i domovine”. Razum, nadalje, objašnjava da onima kojima „taj pozdrav smeta ... smeta i obitelj kao takva, kao i domovina hrvatskoga naroda. Takvi bi očito željeli da nestane hrvatska obitelj i hrvatska domovina.”⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Viktor Ivančić, *Crveni ustaše*, <https://www.portalnovosti.com/crveni-ustase>, pristupljeno 11. X. 2019.; *Novosti*, Zagreb, 21. IX. 2015.

⁴⁷⁹ *Hrvatski list*, 9. VIII. 2012.; <http://www.novolist.hr/Komentari/Kolumne/Trafika-Predraga-Lucica/Razum-za-pozdravljanje>, pristupljeno 28. XII. 2019.

Sisački biskup Vlado Košić je proteklih godina u brojnim javnim istupima promovirao ustaštvo. Naprimjer, u pledoajeu 2017. na promociji knjige Josipa Pečarića o Thompsonu: „volio bih kad bi bilo više takvih hrabrih ljudi kao što su proslavljeni pjevač Marko Perković Thompson i akademik Josip Pečarić”, te se uz njih dvojicu „vezuje i domoljubni pozdrav ‘Za dom spremni!’”⁴⁸⁰

U bazilici Srca Isusova u Palmotićevoj u Zagrebu potkraj 2019. godine, baš kao i prethodnih godina, održana je misa zadušnica za poglavnika Pavelića. Iako ga se nije eksplicitno veličalo, po završetku mise poglavnikovi su štovatelji dijelili kalendare s njegovim citatima i ustaškim simbolima, a novu, 2020. godinu čestitali su uz pozdrav „Za dom spremni!”⁴⁸¹

Od tisuća, zapravo desetaka tisuća različitih dokumenata u kojima se spominje „za dom spremni” koji se nalaze po arhivima u Hrvatskoj i drugim zemljama, izabrao sam nekoliko: dana 18. lipnja 1942. Ustaška nadzorna služba obavještava Ravnateljstvo ustaškog redarstva da iz Zagreba u „logor Jasenovac šalje 21 Židova od 34- godišnje privatnice Zlate Mondschein do 73- godišnjeg bankovnog ravnatelja Mirka Lederera”. Naravno, pismo završava sa „za dom spremni”. Nitko se od navedene 21 osobe nije vratio iz Jasenovca. Ili, u veljači iste godine Župska redarstvena oblast u Travniku obavještava Ravnateljstvo ustaškog redarstva kako u Jasenovac šalje 17 židovskih muškaraca, a u Staru Gradišku 89 židovskih žena i djece iz Travnika i Zenice, uključujući i, naprimjer, Esteru Levi (1905.) s djecom Avramom, Rafaelom i Danielom. I opet se dopis zaključuje sa „za dom spremni”. Ni iz ove grupe nitko se nije vratio kući.⁴⁸²

Isti se sramotni pozdrav pojavljuje i na plakatima koji su se ratnih godina lijepili po zagrebačkim uličnim stupovima – na njima su stajale obavijesti o strijeljanju babica koje bi počinile abortus, o strijeljanjima posve nevinih talaca, o iseljavanju Srba i Židova iz nekih dijelova Zagreba i slično.⁴⁸³

Pozdravom „za dom spremni” završava i pismo kojim u kolovozu 1941. predsjednik Matice hrvatske Filip Lukas bez imalo srama od nadležnih državnih institucija traži da Matica pokrade „zgradu na Jelačićevu trgu br. 15 koja je pripadala Židovu Manfredu Sternbergu”⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Josip PEČARIĆ, *Thompson - Pjesmom za Hrvatsku*, vlast. naklada, Zagreb, 2017. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/biskup-kosic-ustastvo-nije-bio-fasizam-nego-obrana-hrvatske/1003495.aspx>; <https://express.24sata.hr/top-news/sokantni-referendum-za-ustaski-pozdrav-stvorio-raskolu-crkvi-2276>, pristupljeno 21. II. 2020.; *Hrvatski domobran*, kolovoz 2014.

⁴⁸¹ <https://www.portalnovosti.com/u-centru-zagreba-odrzana-misa-za-ustaskog-poglavnika>, pristupljeno 18. III. 2020.

⁴⁸² HR-HDA, fond 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR), Židovski odsjek, 29645, 29647.

⁴⁸³ Faksimili u: Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003., str. 276, 278.

⁴⁸⁴ Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber – Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001, str. 190-192.

U svibnju 1941. uži odbor Zbora Duhovne Mladeži Zagrebačke pozdravio je, kako tvrdi *Katolički list*, prilikom audijencije kod Poglavnika „s kršćanskim pozdravom: Hvaljen Isus! uz mudru lozinku: za dom spremni!” Autor te umne informacije ostao nam je za vječna vremena dužan objasniti u čemu se sastoji „mudrost” izreke „za dom spremni”.⁴⁸⁵ Sve ove dokumente u kojima se spominje „za dom spremni” valja staviti u kontekst totalitarnog društva i države kakva je NDH bila. Nakon osnutka države u travnju 1941. trebalo je stoga provesti „revoluciju” koja bi bila duboka i sveobuhvatna, pa je implicirala i promjene u načinu pozdravljanja – umjesto „sluga pokoran”, „sluga sam ponizan”, „ljubim ruke” – koje „ne samo da ne odgo-varaju duhu hrvatskoga jezika, nego i čovječjem dostojanstvu koje treba resiti svakoga Hrvata u ustaškoj Hrvatskoj”, vlasti su tražile da „naš pozdrav bude svuda samo – za dom spremni!”.

„ZA DOM SPREMNI! pozdrav je svakog svjesnoga Hrvata i Hrvatice.”⁴⁸⁶

Dnevne novine su 1944. objavile seriju tekstova s porukom – „U NDH postoji samo jedan pozdrav: Za Dom Spremni”. Revija *Nova Hrvatska* objavila je članak o očekivanoj smrti pozdrava „halo”, kojeg će, nadali su se, zamijeniti hrvatskiji pozdrav „spremni”.⁴⁸⁷

Poglavnik Ante Pavelić je tvrdio da mladež „mora biti i odgojena”, u onom duhu „u kojem narod može naći svoju sreću, mora biti prekaljena idejama, prekaljena – željom, prekaljena odlučnošću da u najtežim časovima svome narodu bude prva bojna...” Kako je, dakle, „našom mladeži nakon osnutka vlastite države prostrujio novi, poletni duh”, zakonskom je odredbom bilo određeno i da gimnazijalci i učenici učiteljskih i građanskih škola moraju na početku nastave, nakon nastavnikova poziva „za dom” odgovoriti sa „spremni”, a potom „izmoliti propisanu molitvu, a nakon zadnjeg sata poslije molitve ponoviti pozdrav ‘za dom spremni’”.⁴⁸⁸

Pozdrav „za dom spremni” bio je posebno na meti zafrkancije. Neka Zagrepčanka, navodno članica KP-a, koju je UNS-ov obavještajac sumnjičio i za nemoralno ponašanje, na pozdrav „spremni”, odgovorila je, kažu, „da za nju to ne važi nego ‘zdravo i noge raširi’”. Obavještajac je izvijestio i da je jedna doušnica prolazila pored stražarnice na Ozaljskoj ulici (na Trešnjevci). Kraj stražara je stajao izvjesni Dragutin Osrečki. Doušnica je u prolazu, kako bi iskušala njihovu pravovjernost, pozdravila tu dvojicu sa „spremni!”, Osrečki je odgovorio: „do kurca”, a „stražar nije postupio”.⁴⁸⁹ I ustaše su bili svjesni tog antagonizma, pa je Mijo Bzik, ravnatelj

⁴⁸⁵ HR-HDA, fond 223, Ministarstvo unutranjih poslova (MUP) NDH, br. 223, kut. 28, Predsjednički ured, br. 32609, god. 941.

⁴⁸⁶ *Hrvatska gruda*, br. 78, Zagreb 1942.

⁴⁸⁷ *Nova Hrvatska*, 14. IV. 1944.

⁴⁸⁸ Ante Pavelić, 17. II. 1941, u: *Ustaški godišnjak 1943*, Zagreb: Nakladna knjižara „Velebit”, 1943., str. 15., *Zbornik zakona i naredaba NDH*, god. 1941, god. I, ur. J. Junašević, M. Šantek, Zagreb 1942, str. 667., *Narodne novine*, 23. IX. 1941.

⁴⁸⁹ HR-HDA, fond 248, Ustaška nadzorna služba (UNS), kut. 2, 1-4-1, Ured II, Komunistička djelatnost, Obavještajci, izvješća, JY-9, „102”, „96”; Ivo GOLDSTEIN, *Zagreb 1941-1945*, Novi Liber, Zagreb,

lista *Ustaša* i poglavni pobočnik, bliski Pavelićev suradnik, potkraj 1942. konstatira kako se na tlu NDH „tu i tamo odvijaju borbe”, ali onda pridodaje: „mi se ne bojimo borbe, mi se ne bojimo neprijatelja, mi nismo kukavice, mi nismo mekušci, mi nismo ‘purgeri’, mi smo junaci, borci, mi smo ratnici”.⁴⁹⁰ Dakle, „purgeri” su simbol za kukavice i mekušce.

Današnja Hrvatska nema potrebe referirati se na pozdrav „za dom spremni”, kao što pokušavaju neki radikalni pojedinci i grupe. Predsjednik Zoran Milanović je u travnju 2020. ustvrdio kako ploču HOS-a postavljenu u Novskoj na kojoj se komemoriraju branitelji, uz pozdrav Za dom spremni „treba maknuti i negdje baciti”, uz dopunu da te poginule valja komemorirati, ali bez inkrimiranog uzvika.⁴⁹¹

Uostalom, u njemačkom od pamtivijeka „Sieg Heil” znači „živjela pobjeda”, ali to značenje tom pozdravu ne oduzima njegov nacistički karakter.

Da li se u NDH dogodio kulturni i obrazovni procvat?

Još u doba emigracije, a potom i od 1990. u Hrvatskoj u javnosti se, pogotovo onoj de-snoj, promiče teza da se u NDH dogodio nekakav procvat kulture, osobito izdavaštva, kao i obrazovnog sustava. Radi se samo o još jednoj laži ratne ustaške propagande i poslijeratne revizionističke produkcije. U ovoj smo knjizi već spomenuli na više mjesta takve tvrdnje Darka Sagraka, Dubravka Jelčića, autora nekih udžbenika, a ima ih i u nizu drugih revizionističkih i ustašonostalgičarskih tekstova u posljednjih 30 godina. To je, zapravo, postala svojevrсна mantra autora takve orijentacije.

Evo kako je to izgledalo u praksi: na jednoj je promociji Dubravko Jelčić istakao kako je u NDH „unatoč političkom totalitarizmu, postojao otvoren, liberalan, širokogrudan pristup kulturi”. Ivica Matičević ustvrdio je da je „svekolika kulturna proizvodnja živjela punim i zdravim kreativnim životom, bez robovanja političkim i ideološkim stegama”.⁴⁹² Jelčićeva konstatacija da je u doba NDH „unatoč političkom totalitarizmu, postojao otvoren, liberalan, širokogrudan pristup kulturi” osim što je povijesna laž, istovremeno i logička besmislica – klasični „*contradictio in adiecto*”.

U odjeljcima pod naslovom „Kultura” u monografijama koje obrađuju povijest NDH pitanju kulture u pravilu se pristupalo kao nekakvoj „sekundarnoj” povijesti, svojevršnome prirepku političke povijesti. Na taj se način stječe dojam da je kultura u NDH bila odvojen

2011., str. 242.

⁴⁹⁰ *Ustaša*, Zagreb, 6. XII. 1942.

⁴⁹¹ <https://www.24sata.hr/news/plocu-hos-a-za-dom-spremini-treba-maknuti-i-negdje-baciti-688735>, pristupljeno 29. IV. 2020.

⁴⁹² *Večernji list*, 13. V. 1995.

segment koji na političke događaje od važnosti, primjerice ratna zbivanja ili previranja unutar samih nosilaca režima, nema bitnijeg utjecaja. Međutim, to nije točno – ustaški je pokret pokušao temeljito reorganizirati Hrvatsku i njezino društvo, napraviti „revoluciju”, pri čemu je upravo rad na kulturnome polju stavljen u središte tih nastojanja. U tom poslu mnogo je bilo sličnosti s njemačkim nacionalsocijalizmom.⁴⁹³ Dakle, valja razumjeti kulturu u NDH u širem kontekstu.

Ponajprije, pitanje – kako se uopće može graditi zdrava kultura kada je u *Načelima hrvatskog ustaškog pokreta* (načelo 11) zapisano da su Židovi prije uspostave NDH „na kulturnom polju kvarili svim raspoloživim sredstvima dobar ukus javnosti promičući dekadenciju. Oni su glazbu učinili divljaštvom, slikarstvo ruglom pravoj umjetnosti, kazalište izložbom gluposti i svinjarija”? Ideja o „dekadentnim Židovima” koji kvare zdrave umjetničke koncepcije neposredno je preuzeta iz nacističke ideologije. Nadalje, kako se gradi zdrava kultura na temelju *Zakonske odredbe o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* kojom je više stotina kulturnih radnika izbačeno iz tih djelatnosti samo zbog svog židovstva?⁴⁹⁴

Kultura je bila pod najstrožom kontrolom vlasti – knjige „nepodobnih” autora nisu se smjele izdavati i bacane su iz knjižnica, nepodobni su ostajali bez posla. Masovno su zatvarane škole u većinski srpskim područjima. Neki revizionisti tvrde kako su „i politički nepoćudni kulturni djelatnici (kao npr. Krleža) bili tolerantno tretirani”, što je laž. Krležina djela bila su izbacivana iz knjižnica, kazališna mu djela nisu bila izvođena, tijekom rata tri je puta bio zatvaran, čak je jednom bio predviđen za strijeljanje. Nadalje, u prvoj grupi od deset talaca koji su po prvoj presudi prijekog suda u Zagrebu od 9. srpnja 1941. kao „duhovni začetnici ubojstva redarstvenog činovnika Ljudevita Tiljka” strijeljani posve nevini (jer su u vrijeme kad je Tiljak bio ubijen bili u zatvoru), njih sedmorica – Božidar Adžija, Ognjen Prica, Zvonimir Richtmann, Ivan Korski, Viktor Rosenzweig, Sigismund Kraus, Otokar Keršovani – na različite su načine pridonosili hrvatskoj kulturi.⁴⁹⁵

Dakle, sudioništvo u ustaškoj kulturi koju su ustaše nazivali hrvatskom kulturom bila je po definiciji omogućena samo podobnima. Sve što se može smatrati „procvatom” kulture u NDH bilo je klasična totalitarna upotreba kulture, sve po obrascu Reicha: malo klasičnih djela (npr. Wagner u Njemačkoj), a uz to obilje uradaka koji ili su sukladni vladajućoj paradigmi, ili joj se nisu suprotstavljali, ili, što je bilo rijetko, blago su joj se suprotstavljali, a sve u podržava-

⁴⁹³ Vidi: Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.

⁴⁹⁴ *Narodne novine*, 4. VI. 1941., HR-HDA, fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ), Glavni urudžbeni zapisnik (GUZ), kut. 10, 455., *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH*, II, Zagreb, 1941., str. 40.

⁴⁹⁵ *Hrvatski narod*, 10. VII. 1941., *Ustaša*, Zagreb, 19. VII. 1941., GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, n. dj., str. 271.

nju fikcije da u NDH postoji određeni prostor slobode.

Poglavnik Pavelić je u srpnju 1941. naglasio kako je Zagreb „glavni grad intelektualnog i umjetničkog života čitavog hrvatskog naroda”.⁴⁹⁶ Sukladno Pavelićevim riječima, prvih mjeseci postojanja NDH režim je obilno potpomagao kulturne djelatnosti: izdavačku djelatnost, glazbene i likovne priredbe, nastojao je pridobiti književnike i druge umjetnike i kulturne radnike, pod pretpostavkom da će u svojim djelima forsirati „nacionalni duh”. Vlast je u tom imala određenog uspjeha, pogotovo u Zagrebu, koji je – pogotovo nakon što su Split i neki drugi gradovi potpali pod Italiju – ostao daleko najjači kulturni centar. Sveučilišni profesor i povjesničar književnosti Antun Barac (1894-1955) objasnio je: „Honorari su za književne sastavke vrlo porasli – osobito u listovima koje podržava ustaška vladavina. Oni se usklađuju s porastom cijena”, pa se za jedan članak mogla dobiti cijela mjesečna plaća državnih namještenika. „Neki se književnici obilno okorišćuju tim mogućnostima, pa se pojavljuju u listovima svakih osam dana”.⁴⁹⁷

No, postojalo je i naličje te politike: dio kulturnog stvaralaštva zbog ideoloških je razloga trebalo ukloniti. Stvoren je, kao u nekim davnim stoljećima, indeks zabranjenih knjiga. Već prvih tjedana po uspostavi NDH slani su napuci bibliotekama koje knjige treba odstraniti, a istodobno se stvarala i cenzorska služba. Do rujna 1941. radila su u njoj tri službenika, a do tada je sastavljen i privremen popis pisaca zabranjenih u NDH-a, a „uz popis pisaca određena je i sumarna zabrana ‚ostale marksističke, jugoslavenske, anglofilske i sl. literature’, te ‚sva ćirilica’, kao i ‚sva latinica na srbskom jeziku’”.⁴⁹⁸ To je značilo da su tri službenika obilazila zagrebačke knjižare, antikvarijate i knjižnice i plijenila knjige s tog popisa. Izvan Zagreba nisu stigli, pa su taj posao izvan glavnog grada radili ustaše, bilo putem mjesnih ustaških tabora, bilo uz pomoć UNS-a ili MUP-a.⁴⁹⁹

I u odabiru predstava vladala je stroga cenzura: ansambl HDK do „pred sam ulazak Nemaca u Zagreb vježbao je Krležine *Glembajeve*” (Dubravko Dujšin, Vjekoslav Afrić i drugi), ali je potom „uprava prekinula probe i skinula ovaj komad s repertoara... Mnogi stari komadi

⁴⁹⁶ *Hrvatski narod*, 4. VII. 1941.

⁴⁹⁷ Antun BARAC, *Bijeg od knjige*, Naprijed, Zagreb, 1965, str. 14.

⁴⁹⁸ HR-HDA, fond 237, Državni izvještajni i promidžbeni ured/Glavno ravnateljstvo za promičbu (DIPU/GRP), Odjel za tisak i slikopis – Dozvole/molbe za tiskanje knjiga, knjižica, brošura, kut. 12, 1944, Povjerenstvo za reviziju zabranjenih knjiga.

⁴⁹⁹ Suprotno onome što tvrdi Darko SAGRAK, *Zagreb, 1941. – 1945.*, vlastita naklada, Zagreb, 1995., str. 85-86. te Dubravko JELČIĆ, Kulturni život u NDH, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., 1995., 522. („bujnost kulturnog života”) – vidi, Aleksandar STIPČEVIĆ, Popis zabranjenih knjiga iz 1942. godine – prilog povijesti čišćenja knjižnica od nepodobnih knjiga u Hrvatskoj, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, God. 43, 2000, 3, str. 91-97. te također Zdenka TURČINEC, Cenzura u NDH, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, God. 43, 2000, 3, str. 79-90.

skinuti su s repertoara”.⁵⁰⁰ U prve dvije godine na repertoaru HDK uglavnom su bila djela domaćih (ali podobnih autora, u koje, naravno, nije spadao ni zabranjeni Krleža niti mnogi drugi), njemačkih (jedina operna premijera u prvoj godini bila je ona državotvornog Wagnera – njegov *Ukleti Holandez!*, potom i Goethe i Schiller) i talijanskih autora te poneki francuski („repertoar je bio podložan ideologijskim isključivostima osovinskih usmjerenja”), što je trebalo označiti početak „nove kazališne ere”: „... za ‘uveseljavanje’ publike pronašli su i nekakvu antisemitsku ‘komediju.’”⁵⁰¹

Iz velikog broja pompozni i propagandističkih ocjena o predstavama u HDK koje su od rane jeseni 1941. do proljeća 1942. objavljivane u dnevnom tisku izdvaja se tekst (potpisan samo inicijalom „V.”) objavljen u *Plavoj reviji*: tvrdi se da, iako je Opera imala u protekloj sezoni značajno bolje uvjete nego ranije, nikad broj izvedenih predstava nije bio tako nizak, praiizvedba i obnovljenih predstava tako malena, a umjetnički stupanj izvedbi nestalan.⁵⁰² Takvom mišljenju pridružio se u svom dnevniku za lipanj 1944. i Josip Horvat: „Kazališna su kola temeljito u dreku... nijedan stariji domaći, niti jedan veliki klasični komad nije izveden.”⁵⁰³

Zvonimir Berković (1928. – 2009.), istaknuti režiser i glazbenik, je, pak, 2006. zapisao kako je „endehaški Zagreb bio bez konkurencije najljepši period moga života”. Naime, Berković je 1943. s roditeljima stigao iz Zaječara u doba kada je „Srbija bila zapala u najgoru moguću depresiju”. U Zagrebu se Berković nikad „nije direktno suočio s bilo kakvim zločinom i nasiljem”. Za 15- godišnjeg dječaka bilo je važno i da „škole nije bilo, jer su školske zgrade bile okupirane od vojske”, a on je, suptilan i senzibilan kakav je bio, „po cijeli dan vježbao violinu”. A kad mu se dječaćki vidokrug proširio izvan Glazbenog zavoda, Berković je doživotno postao „bijesni protivnik svakog totalitarizma, diktature i autokracije”, a u Pavelićevoj NDH otkrio samo totalno crnilo i o NDH napisao da „ni najmorbidnija hrvatska književna fantazija nije mogla zamisliti takav horor-film!”⁵⁰⁴

Jedan od brojnih revizionističkih autora Darko Sagrak je ustvrdio kako je „NDH uspjela načiniti pothvat bez presedana u kulturnoj povijesti čovječanstva, izradom novih nastavnih programa za osnovne škole, gimnazije i fakultete i tiskanjem 1,5 milijuna školskih knjiga za

⁵⁰⁰ Vjekoslav AFRIĆ, *U danima odluka i dilema*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970., str. 65., Igor MRDULJAŠ, *Dubravko Dujšin*, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara, Zagreb, 1988., str. 326.

⁵⁰¹ Nikola BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskog kazališta*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., str. 460., *Plava revija* 8, Zagreb, svibanj 1942, str. 352., AFRIĆ, *U danima odluka i dilema*, n. dj., str. 117.

⁵⁰² *Plava revija* 8, Zagreb, svibanj 1942, str. 352.

⁵⁰³ Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943.-1945*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1989., str. 118.

⁵⁰⁴ Zvonimir BERKOVIĆ, *Knjiga mog života: Bogdan Radica, Agonija Europe*, Disput, Zagreb, 2006, str. 384., u: *Gordogan*, br. 11/14., 2007., BERKOVIĆ, *Pisma iz diletantije*, Hena com, Zagreb, 2004., str. 202.

rujan 1941. godine”.⁵⁰⁵ Bilo je nekih u strukturi vlasti NDH koji su željeli širiti pismenost i obrazovanje, ali su se te lijepe želje odmah po uspostavi vlasti suočile s realnošću – ponajprije, već prvih dana, u nedostatku drugih prostora, mnoge su škole poslužile vojsci NDH i vojskama njezinih saveznika (Nijemcima i Talijanima) kao kasarne ili bolnice. U Zagrebu je potkraj travnja logično donesena „odredba o privremenoj obustavi rada u školama”. Kako se tijekom sljedećih tjedana vojska nije micala iz tih prostora, vrlo je brzo donesena i odredba o ukidanju završnih ispita u tekućoj školskoj godini te prijemnih ispita za srednje škole. Potom su i svjedodžbe izdavane bez navođenja ocjena.⁵⁰⁶

Vrlo je brzo uslijedilo urušavanje prosvjetnog sustava, dijelom i zbog nedostatka učitelja. Do kraja kolovoza 1941. u krajevima u kojima su se već dogodila masovna iseljavanja u Srbiju, deportacije i zločini realnost je bila posve drugačija od Sagrakovih propagandističkih floskula: „nepodpune” gimnazije su se zatvarale (npr. u Korenici, Gračacu i u Bosanskoj Gradiški), a one „podpune” su pretvarane u „nepodpune”, odnosno padale na niži rang, jer su gubile četiri viša razreda gimnazije (npr. u Bijeljini ili Prijedoru). Tada su i zatvorene građanske škole u Zvorniku, Sanskom Mostu i Plaškom.⁵⁰⁷

Međutim, ono što je mnogo važnije – nekim „nepodobnima” je zabranjeno školovanje. Židovska djeca i omladina je izbačena iz škola i s fakulteta. Srpska („pravoslavna”) djeca ipak su bila u ponešto povoljnijem položaju – naime, za razliku od Židova, ako bi prešla na katoličku vjeru, značajno bi se smanjio rizik da budu progonjena (pogotovo u većim gradovima), a i mogla su pohađati škole. Ako nisu bila obuhvaćena velikim deportacijama početkom srpnja 1941. iz NDH u Srbiju, i ako su prešla na katoličanstvo, uglavnom su mogla ostajati u školama. Tako je u prvoj objavljenj statistici tijekom rata, onoj za školsku godinu 1941./1942., u zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji zabilježeno da Židova i Srba (odnosno, „grčkoistočnjaka”) više nema.⁵⁰⁸

Mnoga djeca su deportirana u logore ili ubijena u masovnim zločinima u blizini svojih sela. Ubijani su i nastavnici – naprimjer, na Drugoj klasičnoj gimnaziji, profesor matematike, prirodopisa, zemljopisa i francuskog jezika bio je Aleksandar/Aleksa Szemnitz/Semnic (1888), autor udžbenika i mnogih tekstova u stručnim publikacijama, prema izvještaju direktora gimnazije iz 1931. „najbolji metodik i didaktik u ovoj školi”, „vrlo marljiv i vrlo revan”, kao Židov je po uspostavi NDH ostao bez posla te oko 22. lipnja 1941. uhapšen i deportiran u Gospić, pa

⁵⁰⁵ SAGRAK, *Zagreb, 1941. – 1945.*, n. dj., str. 85-86.

⁵⁰⁶ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 27, 30-31, 63, 103., *Narodne novine*, 28. i 25. IV., 9. i 20. V. 1941.

⁵⁰⁷ *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 448, 465, 501, 537, 538, 869., *Narodne novine*, 20. i 28. VIII, 3., 4. i 6. IX. 1941.

⁵⁰⁸ Ivo GOLDSTEIN, Agneza SZABO, *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije (1607. – 2007.)*, Novi Liber, Zagreb, 2007, str. 183 i d.

u logor Slana na Pag, potom u jasenovački logor Bročice, gdje mu se gubi trag. Supruga i kći stradale su u logoru Metajna na Pagu.⁵⁰⁹

Profesorica Feodora Dežma (1901) predavala je na toj istoj Drugoj klasičnoj gimnaziji kemiju i fiziku. Kao Židovka je 1941. dobila otkaz te se vratila u rodni Osijek. Iz svoje je kuće u kolovozu 1942. odvedena u logor Tenje nedaleko grada, odakle je zajedno s mnogim osječkim Židovima deportirana u Auschwitz.⁵¹⁰ I profesor Milutin Mudrinić predavao je na Drugoj klasičnoj gimnaziji. Po uspostavi NDH je kao Srbin – „pravoslavac” uhapšen te je deportiran u Jasenovac gdje je ubijen 1942. godine.⁵¹¹

Eto, toliko o ustaškim planovima o razvoju kulture i obrazovanja i njihovoj realizaciji. Naravno, bez Židova, Srba i drugih nepodobnih – puna sloboda samo za podobne, odnosno rasno čiste i one koji ustaški misle.

Kako revizionisti izmišljaju da su žene i djeca iz Đakova ubijeni u Auschwitzu

Neki revizionisti (Geiger, Vukić i drugi) tvrde (ili pretpostavljaju da postoji mogućnost) da su židovske žene i djeca u lipnju/srpnju 1942. iz logora u Đakovu odvedeni u Auschwitz, a ne kako historiografija tvrdi – u Jasenovac. Igor Vukić je još 2017. tvrdio da postoji dokument, dosad posve nepoznat i hrvatskoj i svjetskoj historiografiji, koji će navodno dokazati da su židovske žene i djeca zatočeni u Đakovu odvedeni u Njemačku. Vukić je bio prilično tajnovit, najavio je da će takav dokument biti „uskoro” objavljen, što je navodno potvrdio i „povjesničar koji ga je pronašao i priprema za objavu”.⁵¹² Nije jasno je li Vukić mislio na njega ili nekog drugoga, no Vladimir Geiger se nedavno otvoreno pridružio pokušaju osporavanja deportacija đakovačkih zatočenika u Jasenovac. Geiger tvrdi kako „sudbina željezničkog transporta s logorašicama i logorašima Sabirnog logora Đakovo nije u historiografiji nedvojbeno razriješena”, pa važno zaključuje kako bi „trebalo težiti njegovu razrješenju”. Navodi i da su o upućivanju transporta iz Đakova u njemačke logore svjedočili povjerenik sarajevske

⁵⁰⁹ O Szemnitzu, opširno, GOLDSTEIN, SZABO, *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije (1607. – 2007.)*, n. dj., str. 188 i tamo lit.; također, zbl.lzmk.hr, JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*, pristupljeno 17. IV. 2020.

⁵¹⁰ Opširno, GOLDSTEIN, SZABO, *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije (1607. – 2007.)*, n. dj., str. 188-189., zbl.lzmk.hr, pristupljeno 17. IV. 2020.

⁵¹¹ GOLDSTEIN, SZABO, *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije (1607. – 2007.)*, n. dj., str. 189., JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*, pristupljeno 17. IV. 2020.

⁵¹² <http://www.forum.tm/vijesti/revizionisticki-pamflet-igora-vukica-o-kozarackoj-djeci-4-6056>, pristupljeno 16. VI. 2020.

židovske općine Srećko Bujas te neki izvještaji Međunarodnoga odbora Crvenoga križa.⁵¹³ Geiger, naravno, umanjuje značaj činjenice da postoji više neposrednih svjedoka koji su neovisno svjedočili o njihovoj stravičnoj smrti u Jasenovcu, i tvrdi da su glasine koje su kolale u Sarajevu ili u krugovima Crvenog križa o njihovoj sudbini barem jednako valjani dokazi o njihovoj sudbini. Zbog toga prvo valja razriješiti pitanje ne samo kakve su glasine kolale o sudbini đakovačkog logora, nego i kada su koje od njih nastale i bile prenošene obiteljima, rođacima ili prijateljima zainteresiranim za sudbinu đakovačkih zatočenika. U tu svrhu odlično može poslužiti dokumentacija Židovske općine u Zagrebu, danas čuvana u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, među kojom je i nekoliko poruka poslanih onima koji su se u uredima zagrebačke općine raspitivali o svojim najmilijima, o kojima nakon likvidacije đakovačkog logora nisu imali nikakvih vijesti. Na upit Isaka Moše Kasorla iz Bitole koji se raspitivao o sudbini svoje sestre Rebeke u rujnu je odgovoreno da su zatočenici iz Đakova „prema uputama, koje smo svojedobno dobili od nadležnih vlasti”, svi bili „premješteni u logor Jasenovac, međutim odanle nam se nisu javili”. Dva tjedna kasnije Rudolfini Lausch iz Subotice koja je tražila vijesti o nećakinji Magdi Bošković odgovoreno je kako nemaju nikakvih vijesti, jer je „logor u Đakovu premješten, a nama nije poznato kuda. Navodno su žene odvedene u jedan radni logor u Njemačkoj”. Kada je potkraj prosinca Madalena Sekler iz Trevisa pitala za sestru Editu Kon odvedenu u siječnju 1942. u Staru Gradišku, a potom u Đakovo, odgovoreno joj je da u zagrebačkoj židovskoj općini ne znaju „kuda su žene iz tog logora odvedene, tako da njihovo sadanje boravište ne znamo”.⁵¹⁴

Dakle, mišljenje zagrebačkih židovskih predstavnika mijenjalo se od početnih informacija da su svi odvedeni u Jasenovac, preko pretpostavke da su deportirani u njemački logor, očito nastale pod utjecajem velikih deportacija iz NDH u Auschwitz iz kolovoza 1942., sve do priznanja da nemaju nikakvih pouzdanih informacija o odredištu zatočenika deportiranih iz đakovačkog logora. U takvim je okolnostima razumljivo širenje glasina da su đakovački logoraši otpremljeni u Njemačku, jer je tada svima u NDH bilo vrlo dobro poznato što je Jasenovac i koliko su male šanse za preživljavanje onih koji dopijuju u taj logor. O njemačkim se logorima u to vrijeme još nije praktički ništa znalo, i vjerojatno su mnogi mislili da su tamo šanse za preživljavanje veće nego u Jasenovcu, pa su prihvaćali kao točne glasine o navodnoj deportaciji iz Đakova u tom pravcu. No, već do prosinca iste godine, kada je postalo jasno da se nitko ne

⁵¹³ Vladimir Geiger, Uz izložbu Ako tebe zaboravim... Holokaust u Hrvatskoj 1941.–1945. Zadnje odredište Auschwitz, <http://historiografija.hr/?p=19272> (pristupljeno 20. VI. 2021), Vladimir Geiger, Uz osvrt Nataše Mataušić i Rajke Bućin u *Časopisu za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 3. na moje primjedbe o izložbi Ako tebe zaboravim... Holokaust u Hrvatskoj 1941. – 1945.: Zadnje odredište Auschwitz, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 53, br. 1, 2021., str. 322.

⁵¹⁴ Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Skrb za logore, kut. 62, reg.br. 4858 K.62-4-1, 1-11 (7. rujna 1942.); 1-39 (22. rujna 1942.), 1-168 (28. prosinca 1942.).

javlja ni iz njemačkih logora, napuštena je i ta nada, pa se o logorašima raspuštenog đakovačkog logora lakonski javljalo kako je njihovo trenutno boravište nepoznato. Iskaz Srečka Bujasa nakon kraja rata, kao i dokumentacija iz Arhiva Međunarodnog odbora Crvenog križa ne donose nikakvu novu spoznaju, već samo ponavljaju glasine koje su o tom događaju kružile još 1942., i koje su već potkraj iste godine ignorirane od strane predstavnika zagrebačke židovske općine. Te glasine se ne mogu po relevantnosti uspoređivati s iskazima pojedinaca koji su preživjeli Jasenovac, i koji su za razliku od Bujasa i predstavnika Crvenog križa susretali i vlastitim očima vidjeli bivše đakovačke logoraše kod Jasenovca, uoči njihove likvidacije. Pored toga, valja razlikovati židovske zatočenike logora Đakovo koji su najčešće porijeklom bili iz drugih krajeva NDH od Židova iz naselja Đakovo. Đakovački Židovi nisu bili masovno zatvarani u logor u svom gradu, već su nekoliko mjeseci kasnije otpremljeni u Tenju, a odatle u Auschwitz. Ta je okolnost također mogla utjecati na širenje netočnih glasina o slanju logoraša iz Đakova u njemačke logore.

Što se, zapravo, dogodilo sa ženama i djecom iz logora u Đakovu? Kad je u kolovozu 1941. ukinut gospićki sustav logora, preživjele žene i djeca prebačeni su u logore u Loboru (u Hrvatskom zagorju), u Gornju Rijeku (kod Križevaca) i u logor u Đakovu. Narednih mjeseci u Đakovo su deportirane židovske žene i djeca iz Sarajeva, potom iz Slavenskog i Bosanskog Broda, Nove Gradiške, Požege, Zenice, Zagreba, Lipika, Pakraca, Travnika i drugih mjesta. Po ustaškom izvještaju s kraja siječnja u logoru se nalazi oko 1600 žena i djece, da bi do zatvaranja logora broj narastao na oko 3800 osoba. Osječka i zagrebačka židovska općina slale su hranu i druge potrepštine, ali je usprkos tome u logoru vladala glad. Obroci su svedeni na dva-tri krumpira dnevno. Nije bilo masovnih ubijanja, ali je bilo premlaćivanja i masovnog umiranja. Djeca su umirala od upale pluća i ospica već u siječnju. Polovinom ožujka 60 zatočenica imalo je tifus, a oko 900 njih „jake proljeve s prilično visokom temperaturom”.⁵¹⁵ Sve to vrijeme higijenske su prilike bile očajne. Državna komisija je za posjeta logoru 30. siječnja dala niz savjeta o tome što sve treba poduzeti kako bi se suzbile epidemije (dovođenje čiste vode, raskuživanje, čisti WC-i itd., liječnička zaštita, vakcina protiv dizenterije). Sugerirala je i da se zbog opasnosti od širenja zaraza logor preseli podalje od grada (jer bi „mogao zaraziti građane”, ali za žene i djecu ih nije bilo previše briga!). Ništa od preporuka nije provedeno.⁵¹⁶ Do svibnja je od tifusa oboljelo oko 1200 zatočenica i njihove djece, a najmanje ih je 569 umrlo.⁵¹⁷ Ministar

⁵¹⁵ HR-HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29070; vidi i Alexander KORB, *Im Schatten des Weltkriegs, Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, Hamburger Edition, Hamburg, 2013., str. 400-405.

⁵¹⁶ HR-HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28993, 29300.

⁵¹⁷ HR-HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29529, HR-HDA, fond 306, ZKRZ GUZ, kut. 10, 570-640, HR-HDA, fond 1514, Ustaško povjereništvo za grad i kotar Koprivnicu, 981-1018., HR-HDA, fond 1561,

zdravstva Ivo Petrić tražio je više puta „raseljavanje” logora, ali i niz hitnih mjera – karantenu, raskuživanje, poboljšavanje prehrane. Od svega su ustaše prihvatile sugestiju da raspuste logor, ali tako da zatočenice i njihovu djecu pošalju u smrt. Logično je bilo poslati ih u Jasenovac, jer su ti proljetni i ljetni tjedni bili vrijeme kad se u jasenovačkom logorskom kompleksu masovno ubijalo.⁵¹⁸

Operaciju prebacivanja đakovačkih zatočenica i njihove djece u Jasenovac ustaše su izvodili u najvećoj tajnosti. Dana 8. lipnja o zatočenicama i zatočenoj djeci brigu je preuzela Ustaška obrana.⁵¹⁹ Iz Židovske općine u Osijeku javljeno je 12. lipnja da je „iz Đakova odveden transport od 540 žena, mlađih i zdravih, nepoznatim pravcem (...) žene nisu odvedene u Čitluk (u Hercegovinu, u talijansku zonu, dakle u spas! – op. a.), kako smo se nadali, već navodno prema Jasenovcu”. Dodatno je zbunjivala pa i davala nadu činjenica da su „sve žene prije toga bile raskužene”. Iz Osijeka je 16. lipnja otišlo još jedno pismo, mnogo pesimističnije – „drugi transport s oko 550 žena ide sutra. S tom razlikom da sada idu žene bez razlike na dob, čak i one koje se jedva vuku. Čini se da će Đakovo biti likvidirano”. I tako su do 7. srpnja sve žene i djeca iz đakovačkog logora odvedeni u kompozicijama od po pet do osam teretnih vagona pred logor Jasenovac III Ciglana. No, u logor nisu ušli, nego su vagoni stajali na kolosijeku. O toj strahoti svjedoče neposredni očevici, praktički svi isto (poslije rata živjeli su na raznim stranama, njihova su svjedočanstva objavljuvana u posve različitim izdanjima, tako da je mogućnost bilo kakvog usklađivanja isključena).

Mladen Iveković (1903. – 1970.) tvrdi da su „transporti židovskih žena i djece dolazili iz logora u Đakovu i Staroj Gradiški. Vagoni sa žrtvama stajali su na pruzi pred logorom često po više dana. Bila je strašna žega, žene i djeca umirali su u vagonima bez vode i bez hrane. Zapoimanje i plač djece: ‘Vode, vode’, ‘ubijte nas!’ znale su vikati očajne majke i žene”. Iveković je gledao kako „iz vagona iznose lešinice djece, gledao sam iznemogle i izbezumljene majke i nemoćnu preživjelu djecu, kako pod udarcima ustaške toljage posrću na putu u Gradinu, u smrt. Svake večeri donosili su grobari pred magazine haljine, rublje, cipele i druge stvari žena i djece, koja su netom ubijena – maljem po glavi. Gomilale su se na hrpama cipelice dječice, koja su tek prohodala, vjetar je nad logorom raznosio fotografije nasmijanih djevojčica i dječaćića,

Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), šif. 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 85., Zoran VASILJEVIĆ, *Sabirni logor Đakovo*, Centar za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1988., Narcisa LENGEL-KRIZMAN, Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941-1942. godine, *Povijesni prilozi*, Vol 4., br. 4., 1985, str. 23-31., Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990., str. 282-286., GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, n. dj., str. 360-362, 418-422.

⁵¹⁸ HR-HDA, fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske (MZ NDH), kut. 112, 27476/1942., HR-HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29390.

⁵¹⁹ HR-HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29529.

čiji su očevi možda u samom logoru čekali o svojim utješljivu riječ⁵²⁰. Jedan drugi svjedok tvrdi: na zapomaganje žena i djece se „nitko nije obazirao. Pred večer, ustaše da su te vagone otvarali, a žene i djecu iz tih vagona odvodili na drugu stranu Save i tamo ih poklali. Niti jedna žena i niti jedno dijete, koji su bili u logoru Đakovo, nikada nisu mogli nigdje pronaći (...) ovo je bio, do tada, najstrašniji pokolj Židova, strašan već i zbog toga, što je tu bilo mnogo sitne djece od kojih su neka rođena u samom logoru.”⁵²¹

Sarajlija Albert Maestro je u dugom iskazu, danom u Sarajevu u listopadu 1945. godine, svjedočio vrlo podudarno s drugima: vidio je kako su žene i djeca dopremljene iz Đakova i Stare Gradiške, vagoni su „po najvećoj vrućini danima stajali zatvoreni... sve molbe za vodu ostale su glas vapijućeg u pustinji. Svaki dan se izbacivalo iz vagona po nekoliko mrtvih žena i djece... na kraju su svi prevezeni u Gradinu gdje su pobijeni.”⁵²²

Luka Đaković (1914) iz Osijeka svjedočio je na sudu 1956. godine: ispričao je da je doveden u jednoj grupi u Jasenovac 11. svibnja, a da je pobjegao 1. prosinca 1942. godine. U međuvremenu je radio u auto-grupi u prostorima bivše tvornice lanaca unutar jasenovačkog logora. „Vidio sam” kako je „u ljetu 1942. dovezena do logora Jasenovac veća grupa žena Židovki koje su do tada bile u logoru u Đakovu, ali nisu zadržavane u logoru, nego su odmah prevežene preko Save u Gradinu, gdje su likvidirane. Tu je moglo biti nekoliko stotina žena i djece, a ja sam razgovarao s Magdom Samlaić iz Slavenskog Broda koja je imala jednu curicu pored sebe oko sedam godina staru, te sam joj davao vode dok je bila u vagonu. Taj transport u kojem je ona bila imao je devet vagona, a u svakom je bilo oko 40-50 žena i djece. Ona mi je pričala da je dopremljena iz Đakova. Iza tog transporta došla su još dva transporta s približno istim brojem vagona, sa ženama i djecom, te su i oni likvidirani u Gradini. Nakon toga je njihova odjeća dopremljena u magazin.”⁵²³

Mihajlo Solak (1900) svjedočio je na sudu u Zagrebu 1951. godine. On je ispričao kako je u grupi od 32 zatočenika bio iz zatvora na Savskoj cesti u Zagrebu prebačen 17. svibnja 1942. u Jasenovac. Pošto je po struci bio tekstilac, po dolasku u logor „određen je za sortiranje raznog

⁵²⁰ Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1945., str. 16-17.

⁵²¹ HR-HDA, fond 306, ZKRZ GUZ, kut. 10, 88-89., Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: dokumenta*, knj. II., Narodna knjiga, Beograd, 1986/1987., str. 871., Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Sjećanja veterinarara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine*, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 15., 1983., br. 2., str. 172., VASILJEVIĆ, *Sabirni logor Đakovo*, n. dj., str. 73-77., GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, n. dj., str. 360-362, 418-422.

⁵²² *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1985., str. 117-138, op. cit. 128-129.

⁵²³ HR-HDA, fond 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske (SRH), kut. 123., posl. Br. K – 320/51-, str. 34. U tom su fondu sadržani iskazi svjedoka prikupljeni u sklopu pripreme optužnice protiv Ante Pavelića i Andrije Artukovića, potrebni za službeni zahtjev za njihovim izručenjem Jugoslaviji.

domaćeg platna i rublja". U toj je grupi radio do kolovoza, kad se razbolio. Kad je ozdravio, vratio se u istu grupu, ali je određen za rad u Gradini, „odakle se svakog dana vraćao navečer u logor Jasenovac". U Gradini je „slagao odijela pobijenih zatočenika i slao ta odijela u magazin". Nadalje, Solak se sjeća kako „su u dva navrata dovedene 1942. iz Đakova grupe žena i djece, koje su zajedno mogli brojiti oko 3000 žena i djece. Ovo su bile žene i djeca Židova. S prvom grupom sam se sastao – bio je dan, išao sam sa zatočenikom Hirschbergerom iz Vinkovaca te sam gledao kod skela na obali, kako su ustaše, jer im je silaženje tih žena i djece bilo presporo, bacali djecu s obale na skelu tako da su djeca lomila ruke i noge prilikom pada. Najednom je Hirschberger opazio među tom djecom svoju kćer staru 5-6 godina, i kako sam se ja bojao da ne bi počeo vikati, jer je bio sav izvan sebe, to sam ga još uz pomoć jednog zatočenika odveo odatle, jer u protivnom da su ustaše primijetili da mi gledamo ovaj prizor i da je Hirschberger vidio svoje dijete i nas bi strpali na skelu i odveli na Gradinu, gdje bismo bili pobijeni" (radi se, po svemu sudeći, o stolaru Josipu i njegovoj supruzi Dori Hirschberger i njihovoj kćeri. Svi su oni stradali, uključujući i njihova jednogodišnjeg sina kojeg Solak ne spominje).⁵²⁴ Solak je vidio i jednu drugu grupu židovskih žena i djece: „jedne večeri, dok sam se vraćao u logor vidio sam kako su te žene i djeca umorni i izmučeni tako, da su se jedva kretali, a ustaše su ih tukli štapovima i tjerali prema skeli, za prevoz na likvidaciju u Gradinu. Napominjem da smo mi koji smo slagali odijela i drugi tekstil zajedno s odijelima dobili i napismeno podatke o tome koliko je žena i djece bilo u ovom grupama dovedeno iz Đakova. Ja se tačno sjećam zadnjeg stanja, kako je na tom pismenom izvještaju pisalo da ih je bilo oko 3000."⁵²⁵

O sudbini đakovačkih zatočenica i njihove djece svjedočio je i Ljubo Miloš: „Logor Đakovo je formirala župska redarstvena oblast iz Osijeka, uz pomoć ustaškog stožera i logora iz Đakova. U ovom logoru su uglavnom bile Židovke. Sam logor je neposredno potpadao pod UNS – sve do početka proljeća 1942. godine, kada je po nalogu Luburića preuzet sa strane ureda III. Razlog ovog preuzimanja leži u tome, što se navodno cijeli logor spremao na bjegstvo. (...) Znam samo toliko, da je isti logor po nalogu Luburića prebačen u Jasenovac, gdje je pod rukovodstvom Jose Matijevića likvidiran."⁵²⁶ Ovaj odsječak Miloševa svjedočenja vrlo se dobro uklapa u cjelinu njegova svjedočenja danoga 1947./8. godine.

⁵²⁴ Tomo ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Židovska općina Osijek – Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger" Zagreb, Osijek-Zagreb, 2002., str. 74, 143, 144., JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*, pristupljeno 16. VI. 2020. Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Židovske zajednice*, tom. 2., Židovska općina Zagreb, Istraživački i dokumentacijski centar „Cendo" – K. D. Miroslav Šalom Freiburger, Zagreb, 2004., str. 571.

⁵²⁵ HR-HDA, fond 421, Javno tužilaštvo SRH, kut. 123; II a/ 3-4.

⁵²⁶ HR-HDA, fond 1549, Zbirka izvornog gradiva NDH (ZIG NDH), kut. 96, I-96, Iskaz Ljube Miloša o logoru Jasenovac, str. 85.

Veterinar Zorko Golub (1913. – 1945.) deportiran je u Jasenovac kao komunist 16. lipnja 1942. godine. Stigao je u Logor Ciglanu i ostao u njemu 13 dana jer su ga ustaše, kako je bio specijalist za goveda, otpremili na ekonomiju Feričance, kraj Našica, a odatle na farmu krava u Obradovac. Golub je u rujnu uspio otamo pobjeći te se potom pridružio partizanima. Potkraj 1943. ili početkom 1944. obolio je od tuberkuloze grla, liječio se neko vrijeme u Italiji, ali naposljetku je preminuo. Za vrijeme liječenja zapisao je logorska sjećanja koja su objavljena 1983. godine: „Sjećam se jednoga dana, nekako oko 23. lipnja 1942. došla je masa velikih kožnih kovčega punih najluksuznijih stvari. Bilo je čak srebrnih žlica i noževa, a našli smo čak i srebrni nož za rezanje torte. Parfema, kristala, ma svega su ti jadnici ponijeli od kuće, kao da će u logoru vjekovati i to u nekoj vili. Bili su to ostaci od oko 3000 židovskih žena i djece, koji su tih dana dovedeni iz Đakova i obližnjih pustara u Jasenovac i pomlaćeni u Gradini. Oni koji su ih vidjeli na prevozu pričali su da su to bile većinom mlađe žene i djevojke, dosta djece, svi lijepo obučeni, dosta dobro uhranjeni, ta, dolazili su sa ekonomija, gdje se prilično živilo. Nisu znale da idu na likvidaciju. Na prevozu djeca su se čak veselila da će se voziti po Savi. A za dan dva hrpa smrskanih lubanja.”⁵²⁷

Ima li razloga sumnjati u ova svjedočenja? Pa ipak, razmotrit ćemo i mogućnost da su žene i djeca iz Đakova odvedena u neki od logora u Reichu.

Radi se o posve proizvoljnoj tezi – transporti Židova ne samo iz NDH, već iz čitave Europe pod nacističkom dominacijom najbolje su dokumentirani i istraženi upravo za 1942. godinu. Pritom dosad nije pronađen i javnosti predložen nijedan trag eventualnog transporta Židova iz NDH u područja izvan njenih granica prije kolovoza te godine. To nije bilo samo logističko pitanje organizacije mnogobrojnih masovnih transporta, koji su za sobom ostavili oveću količinu pisanih tragova, već i pitanje financijskih transakcija između Trećeg Reicha i režima s kojima su surađivali u „rješavanju židovskog pitanja”. Još od nürnberških suđenja jasno je dokumentirano kako je vlada NDH zastupana po Vladimiru Košaku i Mladenu Lorkoviću ujesen 1942. usuglasila s nacističkim vlastima cjenik transporta Židova iz NDH, obvezujući se isplatiti po glavi deportiranog 30 Reichsmaraka, a nacisti su se zauzvrat odrekli potraživanja imovine deportiranih.⁵²⁸ Takav je aranžman predstavljao pravilo u Europi 1942. godine, uz varijacije u iznosu „odštete”. Prema izvještaju Richarda Korherra, čelnika statističkog odjela u štabu Heinricha Himmlera iz ožujka 1943, u prethodnoj je godini iz NDH nacistima predano 4 927 Židova.⁵²⁹ Budući da je u kolovoskim deportacijama pet poslanih kompozicija načelno

⁵²⁷ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Sjećanja veterinara Zorka Goluba...*, n. dj., str. 172.

⁵²⁸ Dokaz NG-2367 s nürnberškog suđenja; reproduciran u: Zdenko LEVNTAL (ur.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952., str 219.

⁵²⁹ *Documents on the Holocaust: selected sources on the destruction of the Jews of Germany and Austria*,

sadržavalo oko 1 000 deportiraca svaka,⁵³⁰ očito je da đakovačke logorašice i njihova djeca nisu ubrojene u njemačku statistiku, a to potvrđuje da nisu ni bili obuhvaćeni deportacijama izvan NDH. Ni njemačka diplomatska dokumentacija ne pruža nikakvih dokaza za navodne deportacije iz Đakova u njemačke logore. Upravo suprotno – prema zabilješci visokopozicioniranog njemačkog diplomata Martina Luthera s kraja srpnja 1942. godine, ustaška je vlast dala odobrenje za pokretanje akcije iseljenja Židova, a njemački poslanik Kasche „smatra da treba početi s iseljenjem” (u njemačkom izvorniku „...hält es Gesandter Kasche für richtig, mit der Aussiedlung zu beginnen”).⁵³¹ Datacija i izvorna njemačka formulacija je ključna za pobijanje tvrdnji o deportacijama iz Đakova u Njemačku jer je u trenutku nastanka tog dokumenta logor u Đakovu već nekoliko tjedana bio likvidiran, a iz Kascheovih riječi proizlazi da su deportacije iz NDH u tom trenutku bile dogovorene, ali su tek trebale započeti. To dodatno osnažuje spoznaju da su prve masovne deportacije iz NDH u njemačke logore počele u kolovozu 1942., a ne dva mjeseca ranije, kada je počela likvidacija đakovačkog logora.

Nejasno je i kamo bi navodni transporti Židova iz Đakova bili upućeni, ako se uzme u obzir da u autentičnoj dokumentaciji iz Auschwitza nije zabilježen nijedan Židov deportiran iz NDH prije kolovoza 1942. godine. Ni Dragutin Glasner, poslan u Đakovo od strane osječke židovske općine na položaj zamjenika upravitelja logora, koji je vraćen u Osijek nakon likvidacije logora te nekoliko mjeseci kasnije, u kolovozu 1942. bio deportiran u Auschwitz, nije tamo vidio nijednog zatočenika đakovačkog logora.⁵³² Nema takvih informacija ni iz Theresienstadta ili nekog drugog istočnoeuropskog geta, kao ni iz logora smrti u Chełmnu. Treblinka je puštena u pogon tek u drugoj polovini srpnja, dakle, prekasno za transporte iz Đakova. Bežec je u drugoj polovini lipnja privremeno prestao s radom zbog potrebe hitnog servisiranja uređaja za masovne likvidacije. Od kraja lipnja do sredine kolovoza nisu bili mogući ni transporti u Sobibor, zbog popravaka na željezničkoj mreži u tom području.⁵³³ Napslijetku, upravo u drugoj polovini lipnja i sve do početka srpnja njemačka je vojska blokirala sve civilne transporte prema istoku Europe, uključujući i transporte Židova, jer su ratne operacije

Poland, and the Soviet Union, (osmo izdanje), Lincoln; University of Nebraska Press, Yad Vashem, London-Jerusalem, 1999., str. 333.

⁵³⁰ HR-HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 5108/1942. Vidi i: Raul HILBERG, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, sv. 2, Frankfurt a. Main, 2000 (11. izdanje), str. 761.

⁵³¹ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik* (ADAP), Serie E. (1941 – 1945), Band 3, 16. Juni bis 30. September 1942, Göttingen, 1974., str. 224.

⁵³² HR-HDA, fond 306, ZKRZ GUZ, 2235/24-45, kut.13, Iskaz Dragutina Glasnera iz Donjeg Miholjca.

⁵³³ Yitzhak ARAD, *Bežec Sobibor Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press, 1987., str. 73, 80-81., Sara BERGER, *Experten der Vernichtung. Das T4-Reinhard Netzwerk in den Lagern Belzec, Sobibor und Treblinka*, Hamburger Edition, Hamburg, 2013., str. 72, 79, 89 151, 416-431.

na Istočnom frontu uoči predstojeće velike ljetne ofenzive iziskivale maksimalnu mobilizaciju raspoložive željezničke mreže za vojne potrebe. Samo su rijetki, i povrh toga izrazito dobro dokumentirani transporti Židova ipak poslani u tih nekoliko tjedana. Budući da su te kompozicije slane usprkos izričitoj zabrani takvog prometovanja, prepiskom između vojnih vlasti, njemačke diplomacije, Eichmannova ureda zaduženog za deportacije i uprave željeznica Reicha nastala je obimna dokumentacija koja pojašnjava okolnosti njihova neodgodiva slanja.⁵³⁴ Pretpostavka da su logorašice s djecom iz Đakova poslane u neki njemački logor navodi na posve nevjerojatan zaključak da su jedino u tom slučaju svi pisani tragovi uništeni ili nestali, dok je naprotiv sva dokumentacija o drugim transportima Židova u Njemačku iz istog razdoblja posve očuvana. Kako nema nikakvih tragova takvih deportacija iz Đakova u Njemačku, osim već spomenutih neprovjerenih glasina, ni u Njemačkoj, ni u Hrvatskoj, očito je da se one nisu ni dogodile. Nasuprot tome, postoje brojni iskazi ne samo zatočenika iz Jasenovca, nego i samih ustaša da su zatočnici iz Đakova dopremljeni u Jasenovac i tamo ubijeni. Đakovački logor je u tom trenutku bio ne samo vrlo blizu Jasenovcu, već i pod upravom jasenovačkih ustaša, pa je slanje transporta u tom pravcu mnogo lakše bilo prikriiveno, a svaki pisani trag učinkovitije uništen.⁵³⁵

Naravno, historijski revizionisti u Hrvatskoj uopće ni ne pomišljaju uzeti u obzir spoznaje do kojih su došli istraživači u drugim zemljama, poput Njemačke ili Izraela. Njihov interes za povijest prestaje na Sutli, kao da je NDH postojala izvan europskog i svjetskog konteksta tog vremena, pa ni ne pokušavaju uklopiti svoje nelogične i nedokazive tvrdnje u već davno utvrđene činjenice o holokaustu u Europi.

Može li se samo ekshumacijama utvrditi broj žrtava jasenovačkog logora?

Posljednjih se godina u revizionističko-ustašonostalgičarskim krugovima dovodi u pitanje popis od 83 145 žrtava jasenovačkog logora odnosno dovodi se u pitanje općeprihvaćena brojka od oko 80 do 100 tisuća žrtava u njemu. Tvrdi se da je broj ubijenih mnogo manji. Najčešće se ne iznosi nikakva brojka, već se ponavlja prijedlog, kao nekakva mantra, da bi trebalo otkopavati i sustavno istraživati jasenovačka grobišta i na taj način doći do konačnih

⁵³⁴ Alfred GOTTWALDT, Warum war die Reichsbahn nicht auf der Wannsee-Konferenz vertreten? u: Norbert Kampe, Peter Klein, *Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942, Dokumente Forschungsstand Kontroversen*, Köln, 2013., str. 344. Vidi također i: Alfred GOTTWALDT, Diana SCHULLE, *Die „Juden deportationen“ aus dem Deutschen Reich 1941-1945*, Marix Verlag, Wiesbaden, 2005.

⁵³⁵ Detaljnije, Hutinec, <http://www.forum.tm/vijesti/revizionisticki-pamflet-igora-vukica-o-kozarackoj-djeci-3-6039>, pristupljeno 5. VI. 2020.

brojki (pridružila se u tome i bivša predsjednica Grabar Kitarović konstatiravši kako se „istina o Jasenovcu” može doznati „modernom forenzikom i drugim metodama”, kao i neuspješni kandidat na predsjedničkim izborima 2019. Miroslav Škoro).⁵³⁶

Takav prijedlog je posve besmislen – počevši od činjenice da je većina jasenovačkih žrtava pobijena i pokapana u Gradini, na bosanskohercegovačkom teritoriju, pa bi dozvolu za takve projekte trebalo dobiti od tamošnjih vlasti. No, trenutna vlast u Republici Srpskoj i sama preuveličava broj žrtava Jasenovca, pokušavajući tim umanjiti moralnu odgovornost za genocid počinjen 1995. u Srebrenici, i zbog toga sprečava bilo kakvo terensko istraživanje u Donjoj Gradini. S druge strane, masovne grobnice u Uštici, koje su na hrvatskom teritoriju i za čije istraživanje takvi diplomatski naponi nisu potrebni, uopće se ne spominju u zahtjevima za „prekopavanje Jasenovca”, pa je posve jasno da je posrijedi retorički pokušaj potkopavanja istine o zločinima u tom logoru, a ne težnja za sustavnim istraživanjima ustaških zločina. Povrh toga, ne treba zanemariti ni teološki problem iskapanja posmrtnih ostataka među kojima vjerojatno ima i onih koji pripadaju ortodoksnim Židovima, jer je takva praksa dopuštena samo u vrlo ograničenim i kontroliranim slučajevima, koji podrazumijevaju i identifikaciju žrtve, što je danas u slučaju Jasenovca vrlo teško očekivati s obzirom na nedavne primjere iskapanja grobnica iz rata i poraća u kojima redovito nije vršena identifikacija.

Neki amateri, poput Igora Vukića, dodatno zamagljuju stanje stvari tvrdnjama kako „...poslijeratne obuhvatne ekshumacije i sondiranja terena nisu pronašla niti posmrtno ostatke djece... kao ni ostalih 60 000 ljudi s jasenovačke liste navodnih žrtava.”⁵³⁷ Nikakvih „obuhvatnih ekshumacija i sondiranja terena nakon rata” nije bilo. Ekshumacija je obavljena 1946. u Uskočkoj šumi, 12 km od Stare Gradiške, i to ne zbog želje tadašnjih vlasti da se sustavno posveti tom pitanju, već po svemu sudeći na osobnu inicijativu generala JA Franje Pirca čija su žena i dijete ubijeni u Staroj Gradiški poslije njegova bijega iz Zrakoplovstva NDH u partizane. Na tom je lokalitetu otkopano 439 leševa, od kojih je bilo 204 muških, 96 ženskih i 139 dječjih (do 14 godina), a među njima je pak bilo i djece u dobi od 3 do 4 mjeseca. Od spomenutih 439 leševa identificirano je samo 107. Među njima su bili i petomjesečna Mirjana Pirc i 2,5-godišnji Mirko Špirić.⁵³⁸

⁵³⁶ <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-politika/ivan-zvonimir-cicak-treba-nam-istina-o-jasenovcu-cinjenice-a-ne-procjene/7347951/>, <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/544111/poklopio-predsjednicu-poznati-povjesnicar-porucio-kolindi-grabar-kitarovic-i-cicku-da-je-njihov-prijedlog-o-meunarodnoj-komisiji-za-jasenovac-besmislen>, pristupljeno 5. V. 2020; <https://www.vecernji.hr/vijesti/skoro-prekopat-cemo-jasenovac-ako-treba-pod-pozdravom-zds-se-borio-moj-vjencani-kum-1359966>, pristupljeno 20. VII. 2021.

⁵³⁷ <http://www.forum.tm/vijesti/revizionisticki-pamflet-igora-vukica-o-kozarackoj-djeci-2-5916>, pristupljeno 3. VI. 2020.

⁵³⁸ Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac, 2016., str. 296-331., HR – HDA, fond 306, ZKRZ GUZ, Saopćenje br. 39, kut. 689., HR-HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29755., Davor KOVAČIĆ, Iskapanja na prostoru Stare Gradiške i procjena broja žrtava, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 34-35-36., br. 1., 2004.,

Ukupno je u Uskočkoj šumi i u obližnjim Međustrugovima pronađeno 1 927 leševa, od čega je identificirano njih 221.⁵³⁹

Neki su historijski revizionisti tvrdili da je, usprkos velikim naporima, u poslijeratnim sondiranjima terena pronađeno vrlo malo leševa. Sondiranja je bilo više, ali ona nisu bila „obuhvatna” – naprimjer, u Gradini su 1964. obavljena „samo na grobnicama, koje su bile već prethodno obilježene od Saveza boraca, ili na onim mjestima, za koja se nesumnjivo znalo, da su grobnice”. Stručnjaci su pokušali ustanoviti „sadržaj, dubinu i tip grobnica” odnosno „otkopati izvestan broj sonde koje bi mogle da pruže približno karakterističnu sliku i uvid o sadržaju masovnih grobnica na ovom području”. Potom im je bio „zadatak izvršiti inspekciju osteoloških nalaza i prikupiti osnovne podatke o broju žrtava na određenu kubaturu, njihovom polu i starosti i da eventualno utvrdimo znakove koji bi govorili o prirodi povreda koje bi mogle biti uzrok smrti”. Na taj su način u sondi 112B, na otkopanoj površini veličine 15 m² nađeni posmrtni ostaci 197 osoba (tj. više od 13 leševa po kvadratnom metru). Od toga, njih 51 pripadalo je djeci mlađoj od 14 godina. U jednoj drugoj grobnici, otkopanoj 1986. godine, pronađeni su ostaci 152 žrtve, od kojih 37 muških, 51 žena i 11-oro djece, a za 53 žrtve nisu se mogli utvrditi ni spol ni dob.⁵⁴⁰ Međutim, sve u svemu, od otprilike 10 000 m² utvrđenih grobnica na Gradini i u Uštici stvarno je iskopano i istraženo tek stotinjak m², odnosno oko 1 % ukupne površine grobnica! Činjenica da su u tim iskapanjima nađeni ostaci više stotina žrtava, i pored toga što je između polovine i dvije trećine tih grobnica sustavno uništavano u travnju 1945., pokazuje ugrubo vjerojatni broj žrtava ubijenih na tim mjestima, pod pretpostavkom da su i u neistraženim grobnicama žrtve ustaša pokapane u sličnom rasporedu i gustoći. Posebno su važni nalazi u dijelu sonde iskapanih sredinom šezdesetih, u kojima su pored tragova paljevine nađeni i komadići kostiju, koji pokazuju da je osim spaljivanja na tim lokacijama prakticirano i usitnjavanje kostiju koje se nisu mogle posve uništiti vatrom.⁵⁴¹ Historijski revizionisti s druge strane potpuno ignoriraju sve dokaze o sustavnom uništavanju

str. 231., Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: dokumenta*, knj. 3., n. dj., str. 585-586., Nihad HALILBEGOVIĆ, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2006., str. 207-210.

⁵³⁹ MIHOVILOVIĆ, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, n. dj., str. 296.

⁵⁴⁰ Tomislav VUKOVIĆ, *Kako je nastao mit (o 20 101 ubijenom djetetu u jasenovačkom logoru)*, Glas Koncila, Zagreb, 2016., str. 96-99., HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.18, 59., D. ZEČEVIĆ, *Pregled posmrtnih ostataka iz grobnice Donja Gradina, Okrugli stol „Jasenovac 1986. 14. i 15. 11. 1986.”*, SP Jasenovac, Jasenovac, 1986.

⁵⁴¹ HR-HDA, fond 1241, Republički odbor SUBNORH, Memorijalni centar „Jasenovac”, kut. 174, Izvještaj o ekspertizi u Jasenovcu-Gradini, 1-7; Izvještaj sudske medicine 1-7; Izvještaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca, 1-35; Izvještaj bušenja na Gradini, 1-14 (1964).

masovnih grobnica pred sam kraj rata. Ne znamo njihove argumente jer ih ne iznose – čak se takvim metodama koristi i Vladimir Geiger, pa dokaze o sustavnom uništavanju jasenovačkih grobnica potkraj rata naziva „posrblijavanjem”!⁵⁴²

Za vrijeme rata zapovjedništvo jasenovačkog logora malo je radilo da bi prikriilo svoje zločine. Inteligentni zločinac Stjepan Rubinić još je 1942. ili 1943. tvrdio da ih „i dijete može uloviti” pa onda pridodavao – to su „obični glupani”, jer bi se „jednog dana ipak mogao netko upitati što je s ljudima”.⁵⁴³ Kako je rat išao kraju, jasenovački su zločinci postali svjesni da bi im netko uistinu mogao postaviti takva pitanja, pa je prvih dana travnja 1945. Maks Luburić naredio Dinku Šakiću i Ljubi Milošu da odu u Jasenovac kako bi „Picilli organizirao spaljivanje tragova”. Pridružili su im se Pudić Paraliza i Filipović Majstorović. Svi su se sastali u Jasenovcu nakon što su neki od njih čak dvije i pol godine odatle izbivali. „Zapovjed je glasila da se tragovi grobova imaju uništiti po svaku cijenu.” I tako je 6. i 7. travnja oko 500 zatočenika „stalnog sastava” dobilo naredbu da spaljuju leševe i kamufliraju masovne grobnice. „Neke su se stvari prenosile u Gradinu, kao i nafta u velikim količinama i jedan valjak za cestu.”⁵⁴⁴ U lančari su prethodno napravljene svojevrsne rešetke (koje se u izvorima nazivaju i „gvozdenim traverzama” ili čak „roštiljem”). Brojni svjedoci tvrde da su se „na vrat na nos prekapala groblja, iskapale lješine i kosturi žrtava, te ih se spaljivalo na lomačama”, da je „vatra neprestano gorjela” („na traverze su se nabacivale iskopane lješine te polile naftom i tada palile”). „Nakon što bi se od pepela izgorjelih lešina jama napunila, prelazilo se nad drugu jamu” itd. Izgrađena je bila i uskotračna pruga kojom su vagoneti s pepelom i posmrtnim ostacima dovoženi na obalu i bacani u Savu. „Danima se crni dim zgarišta ljudskih ostataka dizao u nebo i svjedočio o uništavanju tragova zločina.” Uostalom, „cijeli je logor smrdio po tome”.⁵⁴⁵

⁵⁴² Vladimir GEIGER, *Ivo Goldstein, Jasenovac* (Zaprešić; Jasenovac: Fraktura; Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2018), 958 str., [32 str.] s tablama: ilustr., zemljop. karte ; 24 cm, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 51., br. 1., str. 311.

⁵⁴³ Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konklogor na Savi*, Konzor, Zagreb, 1999., str. 55, 57, 59.

⁵⁴⁴ Egon BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966., str. 82.

⁵⁴⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP, 015.7-12/ f, str. 49., Vladimir CARIN, *Smrt je hodala četveronoške*, Mladost, Zagreb, 1961., str. 174-177., BERGER, *44 mjeseca*, n. dj., str. 82., *Sećanja Jevreja*, n. dj., str. 52, 197., MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: dokumenta*, knj. 2., str. 1018, 1036, 1088-1089, 1099; knj. 3., str. 718, 991., Čedomil HUBER, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, knjiga 10., Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 1977., str. 67-68., *Mi smo preživjeli*, knjiga 1., Jevrejski Istarski Muzej – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 2001., str. 73., *Riječi koje nisu zaklane (svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac)*, knjiga IV, Spomen-područje Jasenovac, Petrinja, 1983., str. 39., Erwin MILLER, *Izabran za umiranje*, Durieux [etc.], Zagreb [etc.], 2004., str. 123-124., Andrej ANGRICK, „Aktion 1005” – *Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942-1945.*, Bd. 2., Göttingen, 2018., str. 956-957., MIHOVILOVIĆ, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, n. dj., str. 230; opširno, Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac, Fraktura*, Zagreb, 2018., str. 726-728.

Vrlo podudarne iskaze o tim spaljivanjima preživjeli su logoraši davali već u svibnju i lipnju 1945. neovisno jedan o drugom. Slično su svjedočili na suđenju i Miroslav Filipović Majstorović i Ljubo Miloš, također jedan neovisno o drugom. Bilo je to mjesecima prije negoli je takva praksa u nacističkim logorima i na mjestima masovnih likvidacija objelodanjena svjetskoj javnosti na suđenjima nacistima u Nürnbergu, čime se dodatno potvrđuje autentičnost i vjerodostojnost tih svjedočenja. U kasno proljeće 1945. komisije koje su obilazile Gradinu našle su ostatke lomača, nedogorjele kosti, tragove nafte i pepela, pa čak i tragove pepela prenošenog od lomača do mjesta na obali Save gdje je bacan u rijeku. Na savezničkim avionskim fotografijama logora snimljenima 12. i 16. travnja 1945. jasno se vide otkopane grobnice, dijelom već uništene, a dijelom pripremljene za uništavanje tragova zločina, kao i stupovi gustog tamnog dima u neposrednoj blizini masovnih grobnica, na mjestima gdje su očigledno spaljivani otkopani leševi. Otkopane grobnice vidljive iz zraka u potpunosti se podudaraju upravo s onim lokacijama na kojima je u iskapanjima šezdesetih nađen pepeo, tragovi paleža, nagorjele kosti i sitni komadići kostiju.⁵⁴⁶

Spomenuta metoda uništavanja tragova zločina istovjetna je praksi razvijenoj u nacističkom logoru smrti u Chełmnu, u sklopu Akcije 1005, u kojoj su od 1942. sustavno uništavani tragovi nacističkih masovnih zločina u okupiranoj Poljskoj, SSSR-u, pa čak i u Srbiji. Mnogi od njemačkih „specijalista” za takve postupke od sredine 1943. službovali su u NDH i postoji vrlo velika vjerojatnost da su prenijeli svoje tehničko umijeće uništavanja masovnih grobnica ustašama. To su umijeće mogli prenijeti čuvari iz Chełmna premješteni u 7. SS diviziju Prinz Eugen sredinom 1943. godine. Mogao je to učiniti i Gustav Willhaus, zapovjednik logora Janowska kod Lavova, gdje su od lipnja 1943. trajale ekshumacije i uništavanje masovnih grobnica u kojima je korišten i priručni stroj za mljevenje ekshumiranih kostiju. Willhaus je od srpnja iste godine službovao u 13. SS diviziji Handžar. Kroz NDH su prolazili i pripadnici specijalne jedinice 1005 pod zapovjedništvom Paula Blobela, zaduženi za uništavanje grobnica u Jajincima kod Beograda, koji su po završetku posla 1944. kao odred Iltis premješteni u Štajersku sa zadaćom borbe protiv tamošnjih partizana, i pritom prošli i kroz NDH.⁵⁴⁷ Napo-

⁵⁴⁶ Dejan MOTL, Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Spomen-područje Jasenovac – Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2015., str. 349, 461, 465., GOLDSTEIN, *Jasenovac*, n. dj., str. 723-728., HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP, šif. 013.2.18, str. 59., *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946., str. 80-82, MIHOVILOVIĆ, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, n. dj., str. 31., National Collection of Aerial Photography, Edinburgh, NCAP-JARIC, fotografije 682/1092, 3084 i 3085 (12. travnja 1945) i 683/1129, 4175, 4176, 4177, 4182, 4183, 4184 (16. travnja 1945).

⁵⁴⁷ Shmuel SPECTOR, Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions, u: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 5, br. 2, 1990., 157-173., Andrej ANGRICK, *Operation 1005 – Spureneseitigung von NS-Massenverbrechen 1942-1945*, Bd. II, Göttingen, 2018., str. 922-925, 956-957., Shmuel KRAKOWSKI, *Das Todeslager Chełmno/Kulmhof. Der Beginn der „Endlösung”*, Göttingen, 2007, str. 123-125., Ernst KLEE, *Das Personen-Lexikon zum Dritten Reich* (5. izdanje), Frankfurt am Main, 2005., str. 678.

sljetku, takvo je znanje jasenovačkim ustašama mogao prenijeti i zapovjednik njemačke policijske jedinice Einsatzgruppe Kroatien Günther Herrmann, raniji zapovjednik EK12 iz sastava Einsatzgruppe D aktivne na jugu okupiranog teritorija SSSR, koji je tamo sudjelovao ne samo u masovnim egzekucijama, nego i kasnijem uništavanju masovnih grobnica. Po svjedočenju Ljube Miloša Herrmann se pred kraj rata često nalazio s Luburićem. Jednom su prilikom krajem travnja 1945. osim Luburića na večeru k Herrmannu pozvani i drugi jasenovački ustaše poput Picciliija i samog Miloša, koji su kasnije izravno sudjelovali u uništavanju masovnih grobnica kod Jasenovca. Kako svjedoči Miloš, „razgovor se u glavnom vodio o situaciji u Njemačkoj te o perspektivama o skorom završetku rata”.⁵⁴⁸ Nije nevjerovatna pretpostavka da su upravo tada, kada su na okupu bili praktički svi ustaše zaduženi za uništenje tragova zločina, u društvu Nijemaca koji su već posjedovali praktično iskustvo, metode koje su dotad koristili isključivo Nijemci prenesene ustašama kako bi se pospješilo i ubrzalo uništavanje masovnih grobnica u Jasenovcu.

Prebrojavanje pronađenih leševa nije nipošto metoda kojom je moguće doći do konačnog broja jasenovačkih žrtava. Naime, istraživači su već 1964. godine, otkapajući neke sačuvane jasenovačke grobnice, ustanovili kako su mnogi leševi već „istrulili i raspali se”, ili kako se „ljudsko tkivo pretvorilo u sapunastu masu žućkasto-narančaste boje”. Rezultat je to i poplave ujesen 1944. u kojoj je dobar dio Gradine i Uštica ostao pod vodom, općenito močvarnog terena kao i ustaške prakse da tijela polijevaju krečom kako bi se što prije razgradila. Naposljetku, poslije rata su istraživači grobišta vrlo često mogli konstatirati kako su leševi za vrijeme rata bili plitko ukopani, te da su ih divlje i domaće životinje rastrgale i djelomično ili potpuno raznijele po okolici. Jedno polje masovnih grobnica, smješteno na samoj obali Save, još je sredinom osamdesetih djelomično urušeno zbog postupnog pomicanja riječne obale prema jugu, te je samo dio kostiju žrtava na vrijeme izvađen iz Save.⁵⁴⁹ Danas, 80 godina nakon tih zločina, našlo bi se značajno manje posmrtnih ostataka žrtava, i stoga je iluzorno vjerovanje da se sustavnim iskapanjem može posve precizno ustanoviti točan broj ustaških žrtava ubijenih u Jasenovcu.⁵⁵⁰ To je, uostalom, općeprihvaćen zaključak utemeljen na spoznajama o centrima za eksterminaciju u okupiranoj Poljskoj poput Treblinke, Bežeca ili Sobibora, u kojima kao ni u Jasenovcu također nisu postojali krematoriji za spaljivanje leševa, ali su tragovi masovnih zločina ipak uništeni vatrom. Jedino je moguće istražiti grobnice koje nisu uništene, a potom na temelju ustanovljenog broja žrtava nađenih na tim mjestima pretpostaviti ukupan broj žrtava, imajući na umu površinu grobnica. No, i u tom slučaju valja biti na oprezu jer činjenica da

⁵⁴⁸ HR-HDA, fond 1549, ZIG NDH, kut. 96, I-96, Iskaz Ljube Miloša o logoru Jasenovac, str. 50-51., Andrej ANGRICK, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*, Hamburger Edition, Hamburg, 2003., str. 675-676.

⁵⁴⁹ *Poruke*, 15 (1986), 15. VI. 1986, Nove grobnice.

⁵⁵⁰ GOLDSTEIN, *Jasenovac*, n. dj., str. 726-728.

je više od polovine masovnih grobnica na Gradini uništavano na kraju rata svaku naknadnu procjenu, čak i utemeljenu na terenskim ispitivanjima i sondiranju, nužno čini tek približnom, a ne definitivnom.

Današnji popis jasenovačkih žrtava najbolje je pomagalo za određivanje približnog broja žrtava u tom logoru. S obzirom na protok vremena, više nije ni moguće. A više nije ni bitno. Mnogo bi važnije bilo uspostaviti iskreni konsenzus o strahotama koje su se dogodile u Jasenovcu, kao i o zločinačkom karakteru ustaškog režima. Tada bi i ova morbidna diskusija o otkopavanju jasenovačkih grobišta postala besmislena.

Tito – jedan od najvećih zločinaca 20. stoljeća

Jedna od omiljenih priča kojom revizionisti pokušavaju dokazati zločinačku narav NOB-a, socijalističke Jugoslavije i Josipa Broza Tita jest tvrdnja da je Tito uvršten na listu najvećih zločinaca 20. stoljeća. Tijekom godina ovaj se podatak mogao pronaći u raznim hrvatskim medijima, od lijevoliberalnog portala *Index* do desnoradikalnog *Narod*, a u jeku kampanje za promjenu imena zagrebačkog Trga maršala Tita koristio ga je i prvi čovjek zagrebačkog HDZ-a Andrija Mikulić.⁵⁵¹

Josip Jurčević je u javnim istupima često znao spominjati tu ocjenu kao izvorno mišljenje jednog njemačkog instituta, pa je tako „u prepunoj dvorani Nadbiskupskog sjemeništa u Splitu” 2008. ustvrdio kako je Tito „na listi najvećih zločinaca na svijetu, koju su izradili svjetski znanstvenici, na 10. mjestu” (govorio je i da je „Tito zločinac poput Adolfa Hitlera”).⁵⁵² Takva je tvrdnja *a priori* sumnjiva jer se ni ozbiljni njemački instituti niti ozbiljni svjetski znanstvenici ne bave takvom vrstom utvrđivanja činjenica i povijesnih dokazivanja. Je li to nekakav Oskar ili Guinness za zločinstvo?

Dakle, koji je to „njemački institut”, koji su to „svjetski znanstvenici”? I *Index* i *Narod* tvrde kako su podatke preuzeli s internetskih stranica britanskog tabloida *The Daily Mail*. Taj je

⁵⁵¹ *Jutarnji list*, 4. XI. 2016; Karlo Držaić, 'Top liste' zločinaca i Josip Broz Tito, seminarski rad, doktorski studij Odsjeka za povijest FF-a u Zagrebu, šk. g. 2018/2019. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/Daily-Mail-Najgori-masovni-ubojice-komunisti-Hitler-treci-Tito-trinaesti/804318.aspx>; <https://narod.hr/hrvatska/tito-na-svim-listama-najvecih-zlocinaca-20-stoljeca>; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/sef-zagrebackog-hdz-a-na-sljedecoj-sjednici-gradske-skupstine-trazit-cemo-promjenu-imena-trga-marsala-tita.-tito-je-jedan-od-10-najvecih-zlocinaca/5226871/>, pristupljeno 21. XII. 2019.

⁵⁵² <https://ika.hkm.hr/vijesti/bleiburg-je-dio-planiranog-komunistickog-zlocinaca/>; https://www.google.com/search?q=josip+jur%C4%8Devi%C4%87+tito+jedan+od+najve%C4%87ih+zlo%C4%8Dinaca&rlz=1C1GCEA_enHR770HR770&oq=josip+jur%C4%8Devi%C4%87+tito+jedan+od+najve%C4%87ih+zlo%C4%8Dinaca&aqs=chrome.69i57 10752j0j1&sourceid=chrome&ie=UTF-8, pristupljeno 11. XII. 2019.

tabloid 2014. objavio članak kojim Tita smješta na 13. mjesto liste zločinačkih vođa pripisujući mu u razdoblju od 1945. do 1980. odgovornost za nekih 570 000 ubojstava.⁵⁵³ Sam *The Daily Mail* ne navodi odakle su podaci preuzeti. Međutim, čini se kako je izvor osobna stranica Piera Scaruffija, diplomiranog matematičara i amaterskog povjesničara glazbe.⁵⁵⁴ Naime, Narod.hr se u već spomenutom članku poziva na Scaruffijev podatak o 570 000 ubijenih. Izvor podataka o navodnim žrtvama Titova režima je i Gunnar Heinshon, koji, pozivajući se na Rudolpha Rummela, Titu pripisuje odgovornost za čak 1 100 000 žrtava.⁵⁵⁵ Pa se onda filozof Jure Zovko u članku objavljenom 2014. poziva i na Scaruffija i na Heinshona kako bi Tita okarakterizirao kao masovnog zločinca.⁵⁵⁶

Čini se kako je u Hrvatskoj jedino *Faktograf* nešto detaljnije ispitao ove navode. Nažalost, i u tom je tekstu izostala temeljitija analiza – uglavnom se citiraju i neke druge takve liste masovnih zločinaca koje ne spominju Tita.⁵⁵⁷ Scaruffi i Heinshon prenose navodne rezultate drugih istraživača i obojica spominju Rudolpha Rummela. Rummel je po svemu sudeći prvi objavio „listu najvećih zločinaca” ili, kako ih on naziva, „megaubojica”, te smjestio Tita na deveto od devet mjesta pripisavši mu odgovornost za smrt 1 172 000 ljudi.⁵⁵⁸

Rummel navodi kako su od početka rata u Jugoslaviji 1941. do sporazuma Tito – Šubašić u lipnju 1944. partizanske snage najvjerojatnije ubile oko 100 000 osoba, a otad pa do kraja rata još između 300 000 i 750 000.⁵⁵⁹ Ako zbrojimo prvu procjenu i prosjek druge procjene, dobivamo brojku od 625 000 navodno ubijenih od strane partizana prije kraja rata. Ako od ukupne Rummelove procjene (1 172 000 žrtava), oduzmemo procjenu od 625 000 ubijenih za vrijeme rata, dolazimo do 547 000 ubijenih nakon završetka rata. Scaruffijeva procjena od otprilike 570 000 ubijenih veoma je slična ovoj brojci od 547 000, a kako Scaruffi Rummela navodi u svojoj oskudnoj bibliografiji, očito je kako je do nje došao jednakim aritmetičkim postupkom

⁵⁵³ <http://www.dailymail.co.uk/home/moslive/article-2091670/Hitler-Stalin-The-murderous-regimes-world.html>, pristupljeno 17. XII. 2019.

⁵⁵⁴ Scaruffi, „The worst genocides of the 20 th and 21 th Century” (<https://www.scaruffi.com/politics/dictat.html>).

⁵⁵⁵ Gunnar HEINSHON, *Lexikon der Völkermorde*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1998., str. 322.

⁵⁵⁶ Jure Zovko, „Predsjedniče, Drug Tito je ipak bio zločinac” (<https://direktno.hr/kolumne/predsjednice-drug-tito-je-ipak-bio-zlocinac-4760/>).

⁵⁵⁷ P. V., „Mikulić: Tito je bio jedan od deset najvećih svjetskih zločinaca” (<https://faktograf.hr/2016/11/09/mikulic-josip-broz-tito-najveci-zlocinci/>), pristupljeno 7. II. 2020.

⁵⁵⁸ Rudolph J. RUMMEL, *Death by Government*, New Brunswick, US – London: Transaction Publishers, 2009., str. 8.

⁵⁵⁹ RUMMEL, *Death by Government*, n. dj., str. 350, 353., Karlo DRŽAIĆ, ‚Top liste’ zločinaca i Josip Broz Tito. <http://www.maz.hr/2018/08/13/kako-je-nastala-top-lista-zlocinaca/>, pristupljeno 2. II. 2020.

i grubim zaokruživanjem. Očito, Scaruffi nije istraživao i analizirao, već samo izračunao prosjek dviju procjena (koje se razlikuju za čak 450 000 žrtava), i to onda predstavio kao nekakav relevantan podatak, što je nedopustivo.

TABLE 1.4
This Century's Bloodiest Megamurderers

Dictator	Ideology	Country	Years	Murdered (000) ^a
Joseph Stalin	C	USSR	1929–53	42,672 ^b
Mao Tse-tung	C	China	1923–76	37,828 ^c
Adolf Hitler	F	Germany	1933–45	20,946
Chiang Kai-shek	M/F	China	1921–48	10,214 ^d
Vladimir Illich Lenin	C	USSR	1917–24	4,017 ^e
Tojo Hideki	M/F	Japan	1941–45	3,990 ^f
Pol Pot	C	Cambodia	1968–87	2,397 ^c
Yahya Khan	M	Pakistan	1971	1,500
Josip Broz Tito	C	Yugoslavia	1941–87	1,172 ^c

Key: C = communist; F = fascist; M/F = militarist/fascist; M = militarist
 a These are the most probable estimates from a low to high range. Estimates are from or based on Rummel 1990, 1991, 1992 and *Statistics of Democide*.
 b Citizens only.
 c Includes his guerrilla period.
 d Includes his warlord period.
 e Includes one-third the democide for the NEP period 1923–28.
 f Estimated as one-half the 1937–45 democide in China plus the World War II democide.

Dakle, Rummel je izvor podataka temeljem kojih je Tito uvršten na neke od lista najvećih zločinaca 20. stoljeća. Stoga je upravo njegov rad ono što valja ispitati kako bismo utvrdili vjerodostojnost tih lista.

Rummel u knjizi procjenjuje broj žrtava raznih „nedemokratskih” režima poput SSSR-a, Maove Kine ili nacističke Njemačke, pa onda i žrtve ratova i vladavina u Jugoslaviji. U poglavlju *Tito's Slaughterhouse* (u prijevodu „Titova klaonica”), nastoji dati pregled zločinačkog djelovanja nacista, ustaša, četnika i partizana na jugoslavenskom prostoru od travnja 1941. godine. Njegov je prikaz krajnje pojednostavljen. Kao pozitivne ocjenjuje samo Mihailovićeve četnike. Iako pripisuje četnicima odgovornost za nekih 100 000 ubijenih, tvrdi da je Mihailević bezuspješno pokušavao spriječiti vlastite vojnike da ubijaju Hrvate, a da milosti nije imao samo za ustaše. Također, tvrdi da su navodi o četničkoj suradnji s talijanskim fašistima i njemačkim nacistima tek dezinformacije sovjetske propagande i komunističkih simpatizera u britanskim obavještajnim službama te da je savezničko uskraćivanje potpore četnicima i okretanje partizanskom pokretu „možda najznačajnija pobjeda dezinformacija u tijeku rata”.⁵⁶⁰ Ovi Rummelovi stavovi izraz su njegove opće nesnošljivosti prema socijalističkim pokretima ili režimima. Rummel ne objašnjava kako je došao do procjene od 100 000 četničkih žrtava,

⁵⁶⁰ RUMMEL, *Death by Government*, n. dj., str. 345, 349.

već samo u bilješci kao izvor navodi svoj tekst objavljen nekoliko godina ranije pod naslovom *Statistics of Democide*. Te je podatke uvrstio u tablicu koja je dostupna na njegovim internet-skim stranicama.⁵⁶¹

Rummel u kratkim crtama navodi kako su nacisti odgovorni za smrt između 500 000 i 830 000 Jugoslavena, pa zaključuje kako je vjerojatno najrealnija brojka oko 625 000 ubijenih. Dodajući tom broju ubijene od strane talijanskih, mađarskih i bugarskih okupacijskih snaga, autor zaključuje kako su strane vojske na jugoslavenskom prostoru ubile oko 718 000 ljudi. Pritom, za neke od ovih procjena, kao što je ona o 66 do 90 tisuća ubijenih od strane Mađara, autor uopće ne navodi kako je do njih došao. Pišući o djelovanju ustaša Rummel tvrdi kako je „fašistička hrvatska država” planirano izvela genocid nad Srbima, a da su aktivno u njegovu provedbu bile uključene „najviše razine hrvatske katoličke hijerarhije”. Njegova je konzervativna procjena da je ustaški režim odgovoran za smrt oko 655 000 ljudi, od kojih su oko 600 000 Srbi. Temeljem tih procjena zaključuje kako je, proporcionalno broju stanovnika, režim NDH ubijanje provodio s daleko većim intenzitetom nego li ijedan drugi režim za vrijeme Drugog svjetskog rata, uključujući i onaj nacistički, jer su ustaše – po njegovoj procjeni – likvidirali oko 10 % stanovništva NDH. Najveći dio poglavlja autor posvećuje djelovanju partizana. Jedina literatura mu je pritom djelo N. Tolstoja *The Minister and the Massacres* koje je zabranjeno zbog iznošenja neistina, a autor osuđen na visoku novčanu kaznu. Rummel nema pojma o partizanima pa naprimjer tvrdi da su djelovali uglavnom na prostoru Slovenije. I kad govori o partizanskim žrtvama Rummel ne raščlanjuje detaljnije brojku od 1 172 000 tobožnjih žrtava već se samo poziva na podatke koje je ranije iznio u *Statistics of Democid*. Ti su podaci uvršteni u iznimno konfuznu i veliku tablicu čiji je jedan manji dio vidljiv i ovdje.⁵⁶²

LIST #	STATES	BEGIN		INDEX		ESTIMATED DEAD (000)			SOURCE	NOTES
		YEAR	MONTH	YEAR	MONTH	LOW	MID	HIGH		
50	PARTISAN DEMOCIDE (APRIL 1941 TO JUNE 1944)									
51	Russian émigrés	1941		?		.2			Tolstoy, 86, 17	"several hundred" killed.
52	Slovenes arrested	1945	9					7	Tolstoy, 86, 21	"White Guard traitors;" in seven days; from Politburo member Edvard Kardelj.
53	DEMOCIDE	1941	6	1944	6	50	100	150		[estimate; includes massacres, atrocities, and killing of prisoners]
54										
55	WITTO GOVERNMENT DEMOCIDE (AFTER JULY 1944)									
56	"ANTI-COMMUNISTS," OPPONENTS, AND "COLLABORATORS" KILLED									
57	bati-communists	1945		?		24			Prealsoldaszu, 70, 121	includes at least 12,000 Slovenes.
58	collaborators	1945					20		Bailey, 78, 106	
	liquidated	1945	1946				200		Time, 9/14/46, 28	
60	miscellaneous	1945		?		20		30	Pjilas, 77, 447	German POWs, collaborators (Chetniks, Ustashi, Home Guards, Slovenian Home Guards), and those turned over to them by the British in Austria.
61	miscellaneous	1945	1946				300		Prealsoldaszu, 70, 121	includes "collaborators" and probably ethnic Germans; from Ejubo Sire.
62	opponents	1945		?		150			Tolstoy, 86, 409n8	from partisan Gen. Kostu Hadj; of those opponents that fell into his hands.
63	opponents	1945				150			"The Current...," 8	
64	opponents	1946		?			300		"The Current...," 8	
65	renegades	1945		?				40	Pjilas, 80, 77	
66	slaughtered	1945?					30		Prealsoldaszu, 70, 113	counterrevolutionaries; includes battle-dead.
55a	CONSOLIDATED	1945		1987		300	500	700		20,000 Croats plus 10,000 Slovenes and Serbs in Kocevje.

⁵⁶¹ Rummel, „Table 9.1: Yugoslavian Democide” (<http://www.hawaii.edu/powerkills/SOD.TAB9.1.GIF>); Karlo Držaić, „Top liste zločinaca i Josip Broz Tito. <http://www.maz.hr/2018/08/13/kako-je-nastala-top-lista-zlocinaca/>, pristupljeno 2. II. 2020.

⁵⁶² RUMMEL, *Death by Government*, n. dj., str. 341-348; „Table 9.1: Yugoslavian Democide”

Rummel uopće ne razlaže kriterije prema kojima određene podatke iz drugih tekstova uvrštava u svoju procjenu broja žrtava. Stoga nije jasno temeljem čega različito vrednuje, te vrednuje li uopće različito, podatke preuzete iz kvalitativno nimalo sličnih tekstova poput memoara, novinskih članaka, iseljeničke literature itd. Čini se kako određene procjene proizvoljno i bez ikakvih argumenata ocjenjuje vjerodostojnijima od drugih. Do konačnih procjena ponekad dolazi jednostavnom aritmetikom, računajući učestalost neke u literaturi iznesene visoke i niske procjene (ostaje nejasno po kojim je kriterijima ocijenio da je neka procjena visoka ili niska!) i potom ih predstavlja kao relevantan podatak.⁵⁶³

Naime, kao što je vidljivo iz ovdje prenesenog dijela tablice, uglavnom se ne radi ni o tome da Rummel konzultira više procjena za isti zločin pa da tada konstatira koja je visoka, koja niska, koja srednja. On jednostavno prema vlastitom, neobjašnjenom (a možda i neobjašnjivom) nahođenju zaključuje da je neka procjena ubijenih niska, neka visoka, a neka srednja i stoga prihvatljiva. Koliko je konfuzan njegov postupak pokazuju linije 62, 63 i 64. Naime, u liniji 62 vidljivo je da autor prvo procjenu od 150 000 ubijenih protivnika (u tablici „opponents”), tko god oni sve bili, od srpnja 1944. do 1987. godine, smatra srednjom, da bi već u sljedećem redu istu procjenu dobivenu iz drugog izvora smatrao niskom, a u redu 64 procjenu od 300 000 za ubojstva tih istih protivnika režima, srednjom procjenom. Nigdje nije spomenuto koji od ovih brojeva i zašto autor uvrštava u završne procjene iznesene u liniji 66.

Još jedna osebujna „tehnika” kojom Rummel procjenjuje brojeve ubijenih vidljiva je iz linija 51, 52 i 53 koje bi trebale prikazivati ubijene od strane partizana od početka rata do lipnja 1944. godine. Naime, iako koristi samo dvije Tolstojeve procjene (navodno 7200 ubijenih) za ubijene ruske emigrante (linija 51) i slovenske belogardejce (linija 52), na kraju nekako dolazi do konačne procjene kako su partizani u ovom razdoblju ubili između 50 000 i 150 000, a najvjerojatnije 100 000 Rusa i Slovenaca. Rummel je objasnio da je od 7200 došao i do gotovo dvadesetak puta većih brojki tako da je uzeo u obzir razne individualne procjene o broju partizanskih žrtava u ovom razdoblju, iako za njih kaže da nisu baš upotrebljive!⁵⁶⁴ Koje su to individualne procjene i kako su mu pripomogle, pogotovo ako i sam kaže da nisu baš upotrebljive, nije nigdje objašnjeno. On koristi termin „prihvatljiva procjena” („reasonable approximation”), ali te njegove procjene nisu prihvatljive. I demografski podaci i kasnija demografska istraživanja u bivšoj Jugoslaviji pokazuju da su Rummelove „procjene” o broju ubijenih na kraju rata i po njegovu završetku umnogome predimenzionirane, jer u popisima stanovništva 1931. i 1948. nema tolikog demografskog manjka.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Tomislav DULIĆ, Tito's slaughterhouse: A critical analysis of Rummel's work on democide, *Journal of Peace Research*, Vol 41, br. 1., 2004., str. 92-93.

⁵⁶⁴ Rummel, Statistics of Democide, Chapter 9: Statistics Of Yugoslavia's Democide: Estimates, Calculations and Sources, (<http://www.hawaii.edu/powerkills/SOD.CHAP9.HTM#>), pristupljeno 5. III. 2020.

⁵⁶⁵ DULIĆ, *Tito's slaughterhouse: A critical analysis of Rummel's work on democide*, n. dj., str. 95-96.

Da Rummelove procjene zapravo nemaju baš nikakvo uporište, jasno je vidljivo iz njegova kratkog odlomka o navodno ubijenima u čistkama nakon sukoba sa Staljinom 1948. godine. Naime, on konstatira kako je možda i milijun ljudi prošao kroz zatvore jugoslavenske tajne policije, a nakon toga zaključuje: „Koliko je točno zatvorenika umrlo u ovim godinama čistki, ne znamo. Međutim, neki izračuni mogu se izraditi, a ako uzmemo u obzir ne samo ove godine već i čitavo razdoblje od 1945. do trenutka kada je režim gotovo prekinuo s ovakvom praksom 1963. godine, tada bi ukupan broj smrtnih slučajeva u zatvorima i logorima mogao biti oko 60 000, a možda i preko 200 000”.⁵⁶⁶ Ove tvrdnje Rummel baš ničim ne potkrepljuje. Konstatira kako ne zna ni za kakve procjene o ubijenima od strane jugoslavenske tajne policije – svejedno daje vlastitu (oko 60 000 ubijenih). Potom je napomenuo kako bi broj ubijenih mogao biti i preko 200 000, opet bez ikakvih argumenata.

Moguće je da je Rummel početnu brojku od 60 000 ubijenih na neki način posredno izvukao iz knjige Dragoslava Mihailovića *Goli otok, knjiga prva* koji je 1990. procijenio da je kroz Goli otok prošlo između 40 000 i 60 000 zatočenika. Dakle, Mihailović govori o broju golootočkih zatočenika, a ne ubijenih! Moguće je da je Rummel u nizu iskrivljenih citiranja sve krivo shvatio i zaključio kako se radi o ubijenima. Inače, Mihailović je u narednim godinama bitno snizio procjene o broju zatočenika (posljednji, peti tom pentalogije o Golom otoku objavljen je 2012. godine). Realno, kroz logor na Golom otoku je od 1949. do 1956. prošlo nešto više od 15 000 osoba, od toga ih je na Sv. Grguru (ženski logor) bilo oko 800. Opće je poznat podatak da nešto preko 400 osoba nije preživjelo zatočeništvo.⁵⁶⁷

Da je „Titovih žrtava” uistinu bilo 1 172 000, bio bi golem demografski gubitak koji bi onemogućio funkcioniranje društva i države, posebno ako se tome pribroje žrtve nacifašizma (pa i, po Rummelu, čitav milijun u Udbinim zatvorima), sve uz pretpostavku da su „žrtve” većinom muškarci u aktivnoj dobi. Naposljetku, koliko je sve to besmisleno ukazuje nam još jedan pogled na Rummelovu famoznu rang-listu zločinaca, jer on Titovo djelovanje kronološki označava od 1941. do 1987. godine, dakle, sedam godina nakon što je umro.

Svi ovi primjeri svjedoče da su Rummelove „procjene” zapravo niz neargumentiranih, proizvoljno i nemetodički donesenih zaključaka bez ikakva pokrića. Drugim riječima, radi se o diletantizmu i tendencioznosti. Kao i mnogo toga što koriste u javnoj raspravi, sramotno je da revizionisti i njima bliski političari uopće spominju Rummelove rezultate. Ili, ako ih već koriste, neka Rummela predstave cjelovito, dakle, čestito – prvenstveno kao „četničkog simpatizera” i osobu koja uvećava ionako velike brojke ustaškog zločina, pripisuje zločine i Katoličkoj crkvi, pa neka onda pridodaju njegovu ocjenu Tita.

⁵⁶⁶ RUMMEL, *Death by Government*, n. dj., str. 356.

⁵⁶⁷ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, Europapress holding, Novi liber, Zagreb, 2008., str. 453-454., Dragoslav MIHAILOVIĆ, *Goli otok, knjiga prva*, Službeni glasnik, Beograd, 2016., str. 43, 45., Martin PREVIŠIĆ, *Povijest Golog otoka*, Fraktura, Zagreb, 2019., str. 461-466.

Zaključak

Ovakvih analiza kao što su ovih pet kojima detaljno dekonstruiramo revizionističke tvrdnje mogli bismo napisati čitav niz i pokazati da se u svim tim slučajevima revizionisti služe istim metodama – iskrivljavanjem, pa čak i izmišljanjem činjenica te raznim vrstama manipulacija i mistifikacija. Prvenstveni cilj historičara jest istraživati i dolaziti do novih spoznaja te ih prezentirati, a ne se boriti s neznanstvenim radovima (ili mu to može biti tek jedna od sporednih zanimacija). No, ovo je bila prilika da znanstvenoj i široj javnosti pokažemo u čemu revizionisti namjerno ili nenamjerno griješe i koliko se njihove teze razlikuju od onoga što pripada domeni skrupulozne znanstvene spoznaje.

SUMMARY

How to expose the claims of historical revisionists - five examples

Abstract: In this paper, the two authors deconstruct in detail five relatively well-known claims of historical revisionists in recent years in Croatia - is the greeting „Za dom spremni“ considered patriotism or (Ustasha) provocation?; did a cultural and educational boom take place in the Independent State of Croatia?; how the revisionists invent that the women and children from the Ustasha camp in Đakovo were killed in Auschwitz (and not in Jasenovac); can the number of victims of the Jasenovac camp be determined only by exhumation?; Is Josip Broz Tito one of the biggest criminals of the 20th century? The authors believe that the pattern used by the revisionists in the described cases is always the same. They distort and even invent facts and various types of manipulations and mystifications, all with immediate political interest. The primary goal of historians is to research and come to new knowledge and present it, not to struggle with unscientific works (or it can be just one of their side jobs). With this text, we wanted to show the scientific and general public what the revisionists intentionally or unintentionally are wrong about and how different their theses are from what belongs to the domain of scrupulous scientific knowledge.

Keywords: revisionism, pseudoscience, Ustasha narrative, Jasenovac camp, Đakovo camp, Tito, „Za dom spremni“